

Драго Дамјанац

Библиотека: Сведочења

Драго Дамјанац

БИО САМ
ХРВАТСКИ ЗАТОЧЕНИК

Црна „Лора“

УВОД

Заоштравањем политичке ситуације и настајањем ванредних прилика, дошло је и до мобилизације војних јединица на нашем терену. Тако је у долину Неретве дошла црногорска бригада „Сава Ковачевић“ из Никшића са резервним саставом.

Зато су поред редовних дошле и ванредне обавезе, и обим послова је толико увећан да се морало радити и по цијелих двадесет четири сата дневно.

За мене је рат почео и прије рата, иако тај рат нисам ни „окусио“. Познато је да у свакој војсци, непосредно пред почетак рата, а и у самом току, оптерећење позадине је много веће од оптерећења бораца на првој линији. До овог момента моје радно мјесто је било веома лијепо и све послове сам са лакоћом и на вријеме обављао. Нешто увећани задаци и обавезе су настале почетком 1991. исељавањем материјалних средстава и технике из Чапљине и снабдијевањем опремом и храном бригаде на Купресу.

Али од 21. септембра 1991. почињу огромни напори и обавезе, те жртвовање породице као и самога себе. Требало је сву нашу војску на вријеме снабјети опремом, храном. Од тог дана, од многобројних послова и обавеза које сам морао обављати, више нисам знао ни који је дан у седмици, па чак некада, ни које је вријеме у току дана. Упоредо са снабдијевањем јединица текло је исељење из Чапљине и Мостара. Био сам старјешина транспортних колона и роба је камионима одвожена у градове и мјеста широм Босне и Херцеговине, а касније у Црну Гору.

Од тада више нисам ни могао пратити ситуацију у граду и на радном мјесту, те сам вјероватно тако лако пао непријатељу у руке. Нешто мојом кривицом, а највише кривицом командног кадра са пуковником Јованом Пет-

ковићем на челу, који је у то вријеме замјењивао команданта Будимира Антуновића.

Тешко је протумачити да ли је по мене било лакше или теже то што су засједа и киднаповање били унапријед планирани и припремљени, за шта је знао чак и главни официр безбједности.

Помирио сам се са том чињеницом мислећи да се ово морало десити кад-тад, јер сам већ неколико дана прије имао анонимне телефонске позиве уз пријетњу да ће ми породица бити поклана, а ја убијен као пас. Такође је једном приликом било и неких крвавих знакова пред улазним вратима у стан.

Четири мјесеца, или тачније 123 дана тамног живота, преживио сам, такорећи из ината, али ипак завидјевши мртвима, у нади да ћу се, можда, ипак некада и некако вратити својој породици и сазнати детаљније о овом заробљавању као и о самим мучитељима, те упознати јавност шта се ради по логорима и каква дјела могу пасти на ум умно поремећеним особама.

Нисам само ја логораш, и не пишем само ја о страхо-тама у логорима. Сваки од нас носи по један роман у себи, само што су неки одмах проговорили, а неки неће или нису имали прилику.

Нас преко 55 хиљада у 536 логора широм општина Босне и Херцеговине, 222 логора у Хрватској и 12 у Словенији, провело је од једног дана до пет година у заробљеништву. Били смо и на првој борбеној линији и дубоко у непријатељској позадини, прошавши многе ескадроне смрти по страшним и злогласним логорима широм муслиманско-хрватске федерације. Преживјели смо непо-ношљиве муке и тортуре крвожедних целата који су се иживљавали на беспомоћним, везаним, гладним и исцрпљеним тијелима.

Држали су нас по подрумима, хангарима, силосима, филскултурним салама, напуштеним кућама, тунелима и другим неусловним објектима, само зато што смо Срби.

Није ни важан број логора ни број логораша, као ни колико су боравили у заробљеништву, колико је важно

напоменути да су србомрски примјењивали иста правила према свима, па нису чак имали обзира ни према болеснима, дјечи, старцима, женама...

У логору се нашао 15-дневна беба као и 88-огодишњи старац. За све су била иста правила и тортуре.

Неких дјела и радњи се можда нећу ни сјетити, или ћу пропустити, али зато ништа нећу слагати ни додати, јер ово је документ, свједочење о страдању Српског народа. Описат ћу поступке које нисам осјетио лично на својој кожи, али јесам у срцу и души, јер су почињени у мојој близини, моме сапатнику, брату Србину. Те ране боле и мене јер су извођене у мом присуству и пред мојим очима, као што су и они гледали мене када то чине на мени. Пишем у циљу откривања истине, која веома споро долази, али која ипак једног дана мора угледати свјетлост дана, па када од свих заробљеника прикупимо оваква документа, пред јавност ће изаћи злочин најгоре врсте. Испливат ће сва гадост и гнусоба која може пасти на памет само поквареним и искривљеним људским умовима. Ниједан њихов поступак није људски ни коректан од самог заробљавања и привођења до саме размјене. Увјерио сам се у то да човјека мрзе, малтретирају и муче само зато што је Србин, без обзира на то гдје је заробљен, шта је био и шта радио прије рата. Гдје год би затекли Србина: на улици, на радном мјесту, у кафани, чобанина код оваца, ратара на њиви... доводили би га у логор, приписивали му разна злодјела и функције, само да би га окривили и имали већи разлог за злостављање, пребијање, па чак и убијање.

Посебан третман (као и ја) имали су они што су заробљени у униформи и они који су на било који начин били везани за војску, односно Југословенску Народну Армију. Одмах би добијали имена као што су: „снајпериста“, „артиљерац“, „кољач“ и слично. Такви надимци би привлачили целате па су ови страдали више од осталих, а многи нису ни дочекали слободу.

Преживјели смо најстрашније методе мучења, били једном ногом у гробу, оптуживани за измишљена клања,

убиства и силовања, само зато да имају разлог да нас пребијају, малтретирају, а неријетко и убијају.

Ако је српски праштати, то можемо донекле, али забравити не смијемо нити можемо.

Поред свих мучења и звјерског понашања једног броја људи, морам напоменути да је било и тренутака „одмора“, нарочито последњих дана тамновања. Не желим заборавити доброту и људско понашање једног броја људи који су се коректно понашали, па нам чак и помогли, а нису морали. Захваљујем им се и одајем част и поштовање. У том смислу, у првом реду се истиче заповједник Ивица Сушац из Горњег Церна код Љубушког. Захваљујући њему неки наши људи нису изашли на слободу као тотални инвалиди. Његове доброте и осјећајности према живим бићима мало ко да има. То му никада нећу заборавити, па чак ни моја покољења којима ово такође пишем. Помогао је многим заробљеницима, заштитио их од налета крвожедних разбојника колико је могао. Заповједник смјене Станко Парацки никада није дао кључеве у друге руке и никада никоме није ни ружну ријеч рекао, а камо ли некога ударио. Хвала му за људскост. Крешо Медић, сајција из Чапљине, Зоран Солин, Перо Дуганчић, Мијо Вучић, Меша, Драган који је имао бутик у Љубушком и још неки, а ове ћу детаљније описати.

Али каква корист од ових добрих момака када у њиховом одсуству налете пијани, дрогирани и ненормални момци и упропасте сва добра ових људи.

СА СЛОБОДЕ У ТРАГЕДИЈУ

Мостар, шеснаести април, 1992. година

Тај дан сам, као и претходни, дочекао на дежурству. Имао сам последњи задатак у интендантском складишту у Рударској улици да организујем утовар преосталих материјалних средстава и камионима превезем у Никшић. Била би то последња колона којом би све испразнили, и вјероватно се послије тога измјестили на неко друго мјесто.

Већ више времена, а нарочито од септембра мјесеца протекле године, радио сам на извожењу материјалних средстава из Чапљине и Мостара и снабдијевао јединице које су биле размјештене по Поповом Пољу, Невесињу, Гацку, Билећи и другим мјестима. Једно вријеме сам био задужен и за снабдијевање сервиса за облачење резервног састава. У том периоду није било времена ни за редовно обједовање, а камо ли за одмор или неко слободно вријеме. Било је толико послова и задатака, па да сам имао и десет руку њ имале би шта радити, а било је момената да нисам знао на коју страну прво кренути. Тако је било и тога дана, који сам од поноћи дочекао на дежурству као и сваки претходни. Чим сване припремао сам војнике и са кампањолом ишао на мјесто утовара.

Повезао сам и Фејзу (радног колегу) у сјеверни логор, јер је он већ неколико дана имао задатак да, као пратилац, одвози хљеб у Невесиње, одакле би се враћао у поподневним сатима.

У интендантском складишту у Рударској улици остали су заставник Абаз Шипчић и грађанска лица на служби у ЈНА: Шаћир Казазић, Сенад Казазић, Осман Салчин и Станко Мликота. Станко би се само повремено појављи-

вао, јер није имао пуно задатака с обзиром да је старији човјек пред пензију. Често га дању не би било, а навече би долазио на спавање. Ваљда због тога што пуно хрче па га нису могли подносити у склоништу зграде у којој је становао. То нам је лично испричао и признао.

Мој „храбри“ и „одважни“ командант, капетан прве класе Дамјан Пођанин, јуче је збрисао у прекоманду. Нестао је за седамнаест минута, без икакве најаве, разговора и предаје дужности. Задржао се у складишту само толико да покупи личне ствари из канцеларије и ето да нам каже да одлази. Прије њега складиште су напустили: Перо Јеловчан, Халил Ђулиман и Јуре Ластва. Јуре је напустио врло коректно и уз поздрав написавши писмено изјаву да неће више долазити док се ситуација не промијени. Поздравили смо се и више никада се нисмо видјели, као ни са осталима.

Побјегли су и редовни војници других нација, тако да је у складишту остало само осам војника Срба.

Сви послови ових што су побјегли аутоматски су се преливали на нас преостале, те нам је тиме било све теже и теже.

Доласком у сјеверни логор сазнајем да не иде све по плану. Од неколико возила које сам требао натоварити и формирати колону, добио сам само два. Остали се нису вратили из Невесиња. Са њима је отишао водник Радомир Ивезић, такође у то вријеме старјешина транспортних колона. Ако бих детаљније испитивао дошао бих до сазнања да су камиони кориштени за пресељење робе и намјештаја појединих официра, партијских другова, родбине и осталих познаника.

Војници су брзо натоварили та два камиона која смо имали на располагању и вратили смо се у Рударску улицу. Пред зградом нас је узнемирено чекао заставник Шипчић у цивилном одијелу. Упитао ме:

„Што си се толико задржао?“

Помислих да хоће негдје да изађе како би обавио неки посао па да не напусти касарну док се ја не појавим,

као што смо и до сада практиковали. Нисам се ни задржао онолико колико бих да сам имао још камиона.

„Да се поздравимо, напуштам Армију“ рече.

Руковали смо се, и отишао је. Ништа није са собом понио. Одмах сам отишао до оружане да видим да ли нешто недостаје. Све је било уредно и оружје на броју. Телефонирао сам у команду на Конаку да пријавим његов одлазак, но тамо никог није било.

Сјео сам у командантову канцеларију и прикупио документацију, позвавши и остале. Саопштио сам им новонастало стање и предложио да преостале задатке морамо ријешити до краја. Читава војска: осам војника, Шафир, Фејзо, Сенад, Осман и повремени Станко. Ја једини међу њима Србин. Преузео сам дужност команданта складишта. Нисам ни слутуио шта ће се још догодити.

Није прошло ни петнаестак минута након састанка, кад зазвони телефон. Зове Фејзо из Сјеверног логора да дођем по њега.

„Сачекај мало“ рекао сам „долазим за један сат, па ћемо се скупа вратити.“

„Молим те“ вели Фејзо „дођи одмах јер ми се пуно жури“.

Пошао сам одмах, рачунајући на то да у том времену војска руча, а потом натоварити и преостале камионе, који су требали бити на располагању. Нисам са собом понио пушку, мислећи да ми не треба, јер се у то вријеме по дану ништа није дешавало, а ја само прелазим преко моста и назад. Чак сам скинуо и вјетровку, у којој су у џеповима биле двије бомбе. Уз мене је остао само мали пиштољ 7,65 мм и то на каишу од панталона. Мислио сам као и до сада да се можемо слободно кретати по граду, барем по дану.

А до тог момента овдје је све изгледало овако: У току ноћи би повремено долазило до пуцњаве. На наше складиште су чак два пута дотле нападали ноћу. Ујутро би се све стишало, и као да ништа није било, људи би се нормално понашали, ишли би на посао, јер је већина фирми још нормално радила. Када падне мрак, поново би ноћ пролазила уз пуцњаву и детонације. И опет ујутро на-

род живне и креће се уз свакодневне послове, мада се у ваздуху може осјетити мирис барута, крви, страха и неизвјесности. Нешто велико се спремао да поремети мостарску душу, која је специфична и различита од других градова некадашње „Југе“. Покварено је и разваљено све оно што је овај херцеговачки град чинило градом свјетла и сунца, званим „Српском Атином“, кога су интелектуалци вијековима градили и стварали, а сажеже га огањ мржње и паде у руке црнокошуљаша гдје завладаше закони оних који су се вратили са хрватског ратишта закрвављених очију и крвавих руку.

Као да је и небо плакало над свим што ће се касније десити, асфалт је био мокар од ситне кишице. Можда је и то разлог брзог поласка, јер нисам желио да Фејзо покисне.

Чекао ме је пред пекаром држећи у руци теглу киселих краставаца, намијењених нама уз ручак. Одмах сам се окренуо назад и враћао се преко Царинског моста, па кроз Центар 2. На улицама су се кретали и возила и пјешаци. Све је некако изгледало нормално. Град ипак „живи“ без обзира што се осјећа мирис рата у ваздуху.

Нисмо много разговарали јер смо сваки дан скупа, једино сам му уз пут скренуо пажњу да у Невесиње не иде само у кошуљи јер је још хладно вријеме.

Скренуо сам поред Сарајевске пиваре и успорио поред наше теретне капије, гледајући да није неким случајем отворена да туда уђем да не идем околу на главну. Како је било тешко дозвати дежурног да је отвори, продужио сам околу. Са стране улице, по тротоару је било много паркираних возила. Дођосмо на угао Градске мљекаре.

ЗАСЈЕДА И КИДНАПОВАЊЕ

Наједном, неколико метара од раскршћа, а на самој кривини, иза једне ауто цистерне, искочи група наоружаних и полумаскираних људи. Оглашавали су се узвицима „Стој!“

Већ сам био пред њима. Нога ми је још увијек била на гасу, а мисли се ломе: да ли да станем или да продужим? Секунда или двије је било времена за то, кад ме Фејзо трже гласом:

„Стани! Можда је мјешовита контрола?“

То ме је махинално натјерало да притиснем кочницу. Неколико дана прије је неки споразум направљен између команде ЈНА са политичким руководством града.

Они одмах прискочише и уперене пушке почеше прислањати на наше главе. У том нападу их је било петоро. Четворица су имали аутоматске пушке а пети подрезану ловачку, такозвани „кратеж“. Тројица су била веома јака и развијена, а двојица из генерације тадашњих војника. На главама нису имали капе, па нисам могао идентификовати њихова обиљежја, али су сигурно били припадници Хрватског вијећа одбране.

Извукоше нам пиштоље, грубо нас претресосе, и уз неколико удараца угураше у возила. Тројица угураше Фејзу у жутог опел рекорд-а, а друга двојица мене у моју кампањолу AP-55. Један је сјео за волан, мене су поставили поред њега, а други је сјео на задње сједиште. Позади је сједио онај са подрезаном ловачком пушком, а још је узео и мој пиштољ, репетирао га и прислонио са друге стране главе, поред пушке.

Све се одиграло као на филму - за непун минут. Пролазника је било на улици али нико није реаговао. Да ли због страха или брзине којом су то извели?

Великом брзином су појурили авенијом, као да их неко гони, затим стигли на Балиновац, па уз Жовницу кренули према Лиштици, тј. Широком Бријегу. Били су веома весели и задовољни „уловом“. Од њихове среће су вршталли и цупкали у ауту. У том заносу и у журби да што прије стигну до циља, нису ни обраћали пажњу, на брзину, па су поједине кривине тешко савлађивали. Видим да возач није вјешт кампањоли па сам се огласио не би ли их смирио:

„Нема потребе да тако јурите“ смиривао сам их.

„Нећу ништа покушавати, све је у реду!“

А управо сам размишљао да ли, можда, да искочим и да се скотрљам низ стрмину? Можда би то и било изводљиво? Велика је брзина, а доле су стијене и крш. А шта послјије? Било је још видног времена, сат би могао бити петнаести или шеснаести и до мрака је вјероватно још три до четири сата. Ако се у паду повриједим, мање су шансе за бјекством. Они би за мном појурили, наравно, пуцали би. Када бих им и умакао, не знам куд би јер сам већ био на њиховој територији. Према Лиштици опет су усташе, према Циму, још горе. Ту су по неким изворима биле сконцентрисане њихове снаге за скори напад на Мостар. Говорило се о цифри око пет хиљада усташа, распоређених по кућама. То је изгледало као мравињак па бих ја био лако уочљив у униформи ЈНА.

Почео сам одбацивати идеју о бјекству кад ме из мисли пренуше ударци по глави и чупање косе.

Возач је био преокупиран кампањолом коју је чито слабо познавао, па није могао много да се размахује, осим повремених подбода у лијеву слабину. Стално се чудило и питао ме:

„Какав си ти четник, а обријан?“

„Нисам четник, и бријем се сваког дана“ одговорио сам.

Говорио сам смирено и пристојно, не би ли и њих смирио. Потом запљушташе ударци, шамари и пријетње зачињене псовкама о мајци српској и четничкој.

Негдје на пола пута, уз Жовницу, возач стаде и откиде војне таблице уз коментар да случајно неко од њихових не би припуцао на возило. То заустављање је искористио да ме неколико пута удари шаком у главу, прса и стомак. Овај други је то радио исто али само по глави, њему једино истурено и приступачно мјесто. Наставио је са разоружавањем. Узео ми је футролу од пиштоља, скинуо опасач са упртачем, нараменице са чиновима и каиш из панталона. Затим је прешао на џепове, новчаник, документа, сат, прстен... Све је то било пропраћено погрдним псовкама и вријеђањем, како личним, тако и националним.

И то је некако прошло. Ситуација се погоршала на иласком на њихове барикаде и пунктове. На њима би се заустављали и показивали ме уз ратне покличе као што чине Индијанци. Сваки од оних који се тог тренутка нашао показивао је јарку жељу да ме одмах прекоље, или бар добро изудара. Жеља за ударањем се свима остварила, а тога је било много, јер су се заустављали поред сваког насеља, пункта и барикаде. На једном мјесту се један човјек залетио да ме сасијече ашовом којим је обрађивао башту. Договарали су се да ме одведу у једно насеље, међу жене којима су мужеви и синови недавно погинули, па да ми оне пресуде. То је отпало из разлога што за нас не би знали ови у „опелу“ што возе Фејзу, а вјероватно им је договор да се нађу на одређеном мјесту.

ПРВА СТАНИЦА - ЛИШТИЦА (ШИРОКИ БРИЈЕГ)

Слабије познајем мјеста у овој околини, али мислим да су нас довели у мјесто Трн код Лиштице. Запамтио сам добро ту „добродошлицу“. Да ли су знали да ћемо доћи, или им је неко јавио, не знам, али према броју окупљених, претпостављам да јесте. Била је присутна већа група цивила, људи и жена са дјецом, и неколико униформисаних усташа. Са правом их називам усташе јер су на капама носили ознаке „U“ из Другог свјетског рата, а и сами себе тако називају, па ћу их и ја током цијелог текста тако звати.

Што од удараца, што од страха и затечености, нисам одмах ни примијетио да ме неко снима камером. Касније сам скривао лице и окретао главу, али није било вајде.

У међувремену је стигао и аутомобил са Фејзом. И о њему је иста прича. Успут пријетње, псовке, туча...

Држали су нас на том мјесту извјесно вријеме, да би нас опет стрпали у нека мала кола и довели у Лиштицу. Смјестили су нас у подрум неке зграде.

„То је робна кућа у Лиштици“ саопштио ми је Фејзо.

У том подруму су били намјештени војнички кревети на спрат. Нас су приморали да сједнемо на под. Пред нас је стао један средовјечни висок човјек веома грубог лица. На себи је имао НАТО униформу, а на глави зелену беретку. Зачудо, док смо ту боравили, нико нас није тукао. Само нас је овај са зеленом беретком нешто неформално и нестручно испитивао. Записао је основне податке о нама. Понудио нас је чак и цигаретама, што смо једногласно одбили јер ниједан од нас није пушач. Искористио сам његову доброту и затражио да одем у клозет. То је одмах одобрио и уз пратњу једног стражара обавио сам оно

што сам одавно морао, али ми се није указивала прилика. Када сам то затражио од претходника они су ми наредили да мокрим поред пута, а ови са камерама су се одмах устремили да снимају, па ме та потреба одмах прошла, а у ствари трпио сам. Беретка нам је узео неке папире и документе који су се нашли код нас, а које ови „ловци“ нису покупили приликом заробљавања.

У том подруму смо остали свега два-три сата. Опет је дошао онај са зеленом беретком, вратио нам те папире и рекао:

„Изађите вани!“ и нестао је уз степенице.

У пратњи двојице униформисаних лица изашли смо на улицу гдје је била паркирана полицијска „марица“. Угурали су нас унутра. Вани је већ сумрак, у „марици“ још већи, али смо видјели да се неко у крају шћућурио. Био је то Славко Његуш, бивши голман ФК „Вележ“. Њега су заробили у Мостару, на улици. Позната спортска личност, добар човјек и друг кога и мала дјеца знају. Ожењен је Хрватицом, никад се никоме није замјерио, али је Србин, и као такав није пожељан у њиховој средини.

Возили су нас неколико минута, или један сат. Нисмо знали ни гдје нас возе, ни шта ће са нама урадити, те да ли ће нас икада вратити. Наметала се неизвјесност. Много је овуда јама у које су током Другог свјетског рата бацани Срби.

Груде – први лоџорашки дан

Кад су се зауставили и отворили врата, видео сам да се налазимо у Грудама пред СУП-ом. Спровели су нас у подрум гдје се налазила једна мала ћелија у коју смо једва стали. Њене димензије су отприлике: два метра дужине и један ширине. Већ се навелико смрачило, а никакву свјетлост немамо. Чучнули смо у угао и тихо разговарали. Упитао сам Фејзу:

„Шта нас ово снађе?“

„Шта ће нас тек снаћи?“ одговорио је Фејзо.

Уз сву муку било је и хладно. Нарочито Фејзи јер је био само у кошуљи. Након неколико минута у подрум си-

ђоше усташе и одведоше Славка. Ту вече га нису враћали. Затим су настале провокације. Силазили су доле и уз псовке и пријетње говорили да ће нас прије зоре поклати, а да ће нас дотле пољевати хладном водом да се до јутра смрзнемо како крв не би липтала.

Не може се описати осјећај који се тада јављао у тијелу. Не само да је владао страх, који ми је већ познат од малих ногу, него нека посебна врста страха. Да сам на ратишту не бих имао такву врсту страха јер, тамо је метак мени, метак и њему, па коме опанци, коме обојци. Овдје је страх од смрти присутан на посебан начин. Сустизале су смрти које само они знају режирати, и мучења у којима само они могу уживати. Кроз мене би прострујао страх на сваки шум или некакво лупање, а посебно када би се зачули њихови кораци према нама.

Једно од таквих узбуђења је било и када су нам донјели вечеру. Били су то сендвичи од хљеба са саламом. Уз пуно псовки и пријетњи дају нам до знања да нам је то последња вечера, мада нико није улазио унутра да нас туче, нити су нас изводили вани.

У први мах смо помислили да су сендвичи добродошли јер смо већ огладнили, а тај дан нисмо ни ручали. Али, истовремено смо одложили сендвиче на прозорче ћелије уз индентичну помисао:

„Можда су затровани? По њиховим пријетњама то је заиста могуће.“ Ово је дувански крај, они много користе фурадан који је веома отрован.

Ноћ проведосмо у једном ћошку: чучећи и ћутећи. И онолико колико смо могли заспати нисмо успјели од хладноће и мисли које су навирале као бујица.

Свануће смо дочекали укочени. Кад се добро раздавило, дођоше двојица и одведоше нас на спрат, у сврху испитивања. У ходнику сам угледао Славка Његуша. Значи да је ту преноћио, али изгледа у неком бољем комфору. Он је трећи дан пуштен кући. Да ли је истина или није да је морао дати одређену суму њемачких марака, око тридесетак хиљада, нисам сигуран да ли је то тачна информација. Живио је још једно вријеме у Мостару, али је касније

побјегао из њега јер је завладао пакао. Задња станица му је Аустралија.

Испитивање је трајало око два сата. Морам признати да је било коректно и професионално. То су вјероватно остаци полицијског кадра и изјаву је вјероватно узимао неки инспектор или начелник, са записничаром, неким старијим милиционером. Одмах на почетку ми је дао до знања да ће се понашати онако како се ја будем понашао приликом давања одговора. Настојао сам да откријем што мање података, или да их вјешто прикријем, а бројке промијеним. Нешто сам се пронашао као важна војна личност која треба да заштити војне податке, а самим тим и сачувати војну тајну.

Настојао сам да откријем што мање података, али ми се при том испитивању учинило да је бесмислено било шта крити, јер су они о нама знали све, па чак и оне ствари које ни ја нисам довољно познавао. Тако сам само себи погоршао ситуацију и довео себе у стање сумњивости. Једино сам могао баратати цифрама које сам умањивао када се ради о средствима, а увећавао када се ради о броју војника и положаја. Штитећи податке о Југословенској Народној Армији мислио сам да ће ми неко, ако се икада вратим, одати извјесно признање, јер сам знао податке и о онима који су били од великог значаја за даље ратовање. Ипак, о неким стварима сам морао пазити шта говорим јер ме обавезује службена и војна тајна.

На жалост, и на моје чуђење, последице размјене нико од представника новоформиране Српске војске, ни од војске Југославије, није дошао да са мном поразговара и да размијенимо утиске, и да ме упита јесам ли ишта издао са наше стране или открио драгоцен податак са њихове стране.

Десила се грешка и њихова и моја. Њихова је та што не маре пуно за једног човјека, сматрајући војника потрошним материјалом, а моја грешка је што сам превише волио војску и свој посао. „Гузоње“ се увијек извуку а у ватру бацају ситну рају да страда и да им остварује циљеве и планове.

Да сам се понашао као што су се понашали неки други, много бих лакше прошао, али ипак се држим тога да се поштење и вјера веома тешко стичу а врло брзо губе.

Након испитивања поново нас враћају у подрумску ћелију, уз напомену да ту нећемо остати њ да ће нас одвести у неко друго мјесто у Херцеговини или у Сплит. Према тадашњем вјеровању, ми смо највише волили да нас одведу у Сплит сматрајући да нас удаље од ових западно-херцеговачких усташа, познатих кољача и зликоваца из Другог свјетског рата. Сплит је за нас био културни центар нове „демократије“. Далеко је од фронта и разјарених крволока, а међународна заједница је смирила и подијелила зараћене стране.

Остало нам је да чекамо, а чекање се веома одужило. Више нико у ћелију није долазио. У клозет одавно нисмо одлазили, па се и за тим указала потреба. Нисмо више могли трпити мокраћу, која је у нама од јучерашњег поподнева, цијелу ноћ и данашњи дан поподне. Нашао сам у углу једну пластичну чашицу и одлучио да у њу мокримо и да просипамо вани кроз прозор који није имао стакло. Провирујемо кроз прозор да се увјеримо да ли има некога у близини, и тако чашу по чашу пунимо и просипамо. Какво је то било олакшање: као када са ногу скинеш нове ципеле два броја мање од нормалне величине.

Тек поподне су дошли да нас негдје гоне. Изведоше нас вани и притегоше руке лисицама. Смјестили су нас у неки енглески џип, уз двојицу пратилаца који успут нису били нимало разговорљиви, осим упадица.

„Што вам је ово требало?“ питају.

„Шта ће вам велика Србија, кад је ово земља Хрватска?“

На једном мјесту застадоше и показаше нам мјесто на коме је погинуо Лудвиг Павловић, познати терориста, члан усташке групе која је 1972. године из Аустралије убачена у Југославију са намјером да терористичким акцијама разбије друштвени поредак, а да Хрвате организује и дигне на устанак. Та група је разбијена, ликвидирана, неки су побијени, ухапшени и осуђени. Једини, најмлађи из

те групе, који је преживио је Лудвиг Павловић. И у овом рату се посветио тероризму. На овом терену гдје смо се зауставили направио је засједу једној транспортној колони Југословенске Народне Армије коју је предводио водник војне полиције Војко Чех, мијењавши мене тога дана. Међутим, и он је у том нападу окончао своје терористичке активности и ослободио се од живота.

„Овдје сте убили нашег Лудвига“ саопштили су нам пратиоци, уз неописиву мржњу и презир.

Не знам колико смо се дуго већ возили, али је вожња додијала. Џип је труцкао а лисице су све дубље задирале у месо. Сваки покушај намјештања би био све гори и незгоднији. Руке свезане на леђа су утрнуле и осјећају сваку неравнину и рупицу на асфалту.

ДУВНО - ПАКАО ТОМИСЛАВГРАДА

На врашима пакла

стигосмо у Дувно, мјесто које су преименовали у Томиславград. Зауоставили су се пред тамошњим СУП-ом.

Ту је било као у паклу. Око нас су се вртјели униформисани људи у тамним маскирним униформама, са шаховницама и словом „У“ на прсима и капама. Појединци су имали потпуно црне униформе као усташке легије из Другог свјетског рата. Због таквог призора се и крв леди у жилама. Те њихове униформе уносе језу, и за мене су биле необичне. За разлику од наше регуларне југословенске војске, униформа која је била зелено-сива и свијетла, њихова ме застрашивала. То црнило и различитост у бојама први пут гледам уживо, и то на овакав начин.

Сједили смо једно вријеме у аутомобилу чекајући да се врате наши пратиоци. А ови су најприје пролазили поред нас и сочно псовали уз пријетњу, говорећи:

„Сада ће вас испитивати Книњани!“

И овдје су се неки добровољно јављали да нас покољу чим нас изведу из аутомобила, да други гледају како се Србину „сучу цријева“. То им овога пута није дозвољено, јер смо изгледа прво морали проћи неку њихову процедуру.

По изласку из аутомобила настало је право сакаћење нашег тијела. Направили су шпалир, од аута до улаза у зграду, са једне и друге стране, звани „топли зец“, кроз који смо морали проћи.

Ударали су по нама чиме су стигли и како су хтјели: „неко капом, неко шаком“. А, бога ми, нико не удара капом, него ногом, кундаком, пиштољем, песницом, и не знам чиме нас све нису ударили. Најтеже сам поднио

ударце кундаком пушке у леђа и пиштоља по глави. Од тих удараца сам дуго кварио, а због удараца у леђа између плећки - дуго нисам могао удахнути ваздух пуним плућима.

Привремени спас нађосмо тек по стицању у хелију. До хелија се силази низ монтажне степенице које су веома уске и мале, монтиране на дебљу металну цијев, које се спирално спуштају до подрума. Мислим да их је било пет-шест све истих димензија, осим што прве двије нису имале прозорчиће. Фејзу су убацили у прву, а мене у другу хелију. Опет су нас раздвојили, а то сам тешко подносио.

Стао сам одмах иза врата, јер ништа даље нисам видио, што од удараца, што од мрака у хелији у коју сам нагло упао са дневне свјетлости. Дуго сам се привикавао на таму, а потом почео пипати око себе и испитивати простор. Нисам дуго лутао јер ју је било веома лако упознати. Седам стопа дуга и четири широка, без прозора и без инвентара, у једном ћошку причвршћена клупа за сједење и лежање. Сјео сам на дрвену клупу и почео размишљати. Било је веома хладно. Остао сам сам. О чему размишљати? Волио бих да је са мном Фејзо, па да скупа размишљамо, онда бисмо лакше поднели шта год да нам се деси.

Минуту су били године а сати вјечност. Опет је настало ишчекивање. Шта ће даље бити? Не може се ни размишљати. Изгубио сам оријентацију о времену. Чујем некакво лупетање а не могу да закључим о чему се ради. Можда нам спремају нешто за мучење? Када очекујеш целате, вријеме је као корњача. Повремено бих се питао: што не долазе да се све ово једном оконча и да се деси што ће се десити.

Из овог размишљања у стварност ме вратише кораци, све ближи и ближи - звонки бат чизама по металним степеницама. Помислио сам: сада је све готово - муци или мукама је крај. Мисли су усмјерене само на једно.

Одједанпут је зашкрипала реза на вратима и она се отворише. На њима се појавила људеска висине око два

метра а тежине око 120 килограма. Изгледао је као див, па сам помислио да је стигао целат.

Позвао ме је да изађем напоље. Донио ми је вечеру. С обзиром на своју конструкцију, није нимало био агресиван, а могао је растурати све око себе. Интересантна је ствар, научно и доказана, да су крупнији људи били мирнији и питомији од малишана, што се није баш увијек потврђивало, али овога пута јесте. Касније сам сазнао да се тај човјек зове Салко, мјештанин из Дувна, полицајац по професији. Такође сам сазнао и то да су га Хрвати убили у међусобном сукобу.

Вани је био и Фејзо. На малом столићу, величине столице, било је нешто хљеба и месни нарезак. Јели смо стидљиво и преплашено. Мало смо појели, иако смо били веома гладни, јер већ четрдесетак сати ништа нисмо јели.

По завршетку вечере замолио сам Салку да Фејзу пребаци у моју ћелију, и он је тој молби одмах удовољио. Обојица смо били срећни. Поново смо скупа, а за Фејзу је нешто боље јер у својој ћелији није имао клупу на коју би могао сјести и по потреби прилећи.

Када се овако раставимо, па поново саставимо, радовали бисмо се као када се браћа након дужег растанка поново срећно састану. Срећни смо били и што видимо један другога и било нам је важно када смо скупа јер: када смо већ скупа заробљени, жељели смо да скупа и страдамо. Док смо један уз другога, онда можемо да дијелимо тугу, да се чудимо шта нас снађе, а и само присуство је један другога охрабривало. Било нам је и топлије када смо један уз другога. Једноставно, било нам је нормалније када смо заједно.

Будни смо били цијелу ноћ, као и све остале које смо ту провели. Мало се могло спавати, из већ познатих разлога, а нарочито због хладноће. Подрум сав од дебелог бетона, а то прољеће је било неубичајено хладно, иако је април мјесец.

Ћелија без природне свјетлости, без вјештачког освјетљења, без ћебета, а са вјечитим мраком. Тијесан нам је био простор за лежање и шетање, мрачан за сједење, хла-

дан за спавање... Ипак све смо то морали наизмјенично радити, иначе бисмо се смрзли и укочили боравећи на једном мјесту. Да ли је вани дан или је ноћ, знали смо по тачкици у вратима која се назирала на мјесту гдје је требао бити уложак за браву. Пратили смо једно вријеме када је дан а када ноћ, и тако пратили дане и датуме, но и ту смо се након извјесног времена изгубили, јер у оваквој ситуацији и вријеме другачије тече.

Храну би нам давали два пута дневно. Није ми познато тачно вријеме, али претпостављам да се то догађало око осам до девет сати ујутро, и навече исто у толико. Увијек месни нарезак и парче хљеба.

Остатак времена смо проводили у мраку и ишчекивању. Штрецали смо се на сваки звук, а на њихову појаву смо се загледали као да се поздрављамо, мислећи да су мучитељи дошли да обаве задатак.

Читалац може помислити да смо били кукавице и да смо веома страшиви, јер стално помињем страх, па и од корака и тупкања. Морам признати да је страха било веома много, али га је неопходно разлучити од досадашњег и свакодневнoг, па и од метка и гранате када се о рату ради. Страх од усташких метода мучења је посебан страх, а тим већи што сам упознат са злoдјелима из прошлог рата који су учињени на овим просторима према недужним мјештанима. Скоро сви злочинци и егзекутори су управо са ових простора, а точак историје се окреће, и на Балкану још увијек влада закон ножа.

Вријеме је ипак промицало - споро али се није заустављало. Нерви су се већ истањили и затегли као струне. Истина, овдје нам се тијело мало одморило од батина које смо до сада примили. Почео сам нормалније да дишем, рана на глави се смирила и почела сушити, чворуге се смирују и постепено враћају.

Протекло је неколико дана и ноћи а нико нас није испитивао, мучио и малтретирао. Чудили смо се томе, а примијетили смо и на стражарима који су нам доносили храну да ни њима није јасно што се ништа са нама не де-

шава. Имали смо довољно храбрости да то питање поставимо Салки, нашто нам је он одговорио:

„Наш главни нам је рекао да вас нико не дира док се он не врати из Прозора“. И додао: „у сваком случају бићете на обради“.

Кад смо остали сами питали смо се: „Каква ли је то обрада?“ Ето основе за страх. У даљем ишчекивању сваки знак би нам се чинио смртоносан. Изнад нас се често чуло некакво лупетање, куцање и галама. Претпостављали смо да нам припремају мучилиште, или већ некога муче. Сирене за узбуну су изазивале посебну зебњу јер смо се бојали напада на град, па би платили свако њихово рушење, рањавање и погибију. Оне су се често оглашавале, и све више и више дјеловале на наше нерве. То је дјеловало и на њих па су доле силазили узнемирени, бијесни и нервозни.

Примијетио сам како стражари, приликом доласка са вана, стресају снијег са одјеће, што значи да је напољу било као у Сибиру - иако је крај априла.

Поред наше ћелије била је још једна или двије, у којој су били Срби из Дувна. Били су ту: зет и шура Мијо Бошњак и Здравко Зелен, Миленко Зечевих, и двојица по презимену Каран. Мислим да је један од њих био поштар. Они су познавали наше чуваре и са њима су разговарали. Имали су чак и ћебад за покривање и били су слободни да траже још хране. На крају крајева, то су биле комшије које су скупа одрасле и заједно ишли у школу, па су тиме били и слободнији у обраћању.

Када би нас стражари изводили вани ми бисмо крадом провиривали у њихову ћелију. Примијетивши да имају ћебади упитао сам их да нам дадну макар једно. Ту нашу молбу су одбили уз образложење да је и њима хладно.

Једнога дана доведоше неке хрватске преступнике, који су прије хапшења пљачкали и палили по Босни. Смјестили су их у ћелију до нас. Били су веома пијани и агресивни. По сазнању за нас, молили су стражаре да им дозволе да нас испребијају, али, на нашу срећу, то им није

одобрено. Чули смо следећег дана како их стражари туку уз пријетњу да се више никада не појаве на овим просторима. Вјероватно су то били неки пробисвијети и преступници. Негдје су их одвели, а ми смо се питали шта ли ће урадити са нама када онако своје пребијају.

Можда се навршила седмица од нашег довођења у ово мјесто а ми смо нестрпљиво чекали промјене, па макар и на горе, само да се прекине ова неизвјесност.

ОД ДУВНА ДО „ЛОРЕ“

Дошао је и тај дуго очекивани дан.

Чули смо низ степенице брзе и лагане кораке. Били су специфични и необични, у односу на досадашње, нарочито Салкове. Врата се нагло отворише и на њима се појави повисок човјек, на кратко ошишан.

„Гдје сте птичице, моје посласице? Излазите!“

Изађосмо у ходник и на наредбу лицем према зиду стадосмо један поред другога. Згулио је са Фејзе неку капутину коју је нашао у ћелији у Грудатама и бацио у страну. У њему су остале бомбоне из војничког сувог дневног obroка, које смо узимали сваког дана по једну како би снадбијевали организам витаминима.

По првим покретима и понашању овог човјека закључио сам да је велика звјерка и екстремиста снадбјевен борбеним вјештинама. Тек касније, након два мјесеца, сазнао сам од наших Дувњака да се зове Иван Кришто, по надимку Дугоњче.

Повезао нам је лисицама руке назад, грубо догурао до аутомобила „фиат 132“, или нешто слично томе, у коме је био возач, један бркица знатно блаже нарави. Он нам је саопштио да нас пребацују у Сплит, у прави затвор, гдје ћемо имати све услове за живот.

Мислили смо: ето дуго очекиваног Сплита - центра културе и демократије. Надали смо се да се ту поштују конвенције о ратним заробљеницима и да ту постоји неки ред. Наивно смо се надали мислећи да пакла више неће бити. У себи сам гајио наду да више неће бити тортура и мучења. Из мисли ме врати у стварност возач са неким питањем и Иванова пријетња да нас возе само до прве јаме.

Демократију најмлађе државе на свијету смо осјетили већ на њеној граници. Не знам како се тачно зове то мјесто, да ли је био у питању Триљ или неко друго место у близини, с обзиром да никада туда прије нисам прошао. Био је ту некакв пункт или гранични прелаз. Његова посада се састојала од двадесетак припадника црнокошуља-ша развијених као гориле, са дугим црним палицама.

Сваки од њих је хтјео да нас бије, молећи наше пратиоце да нас оставе њима. Један предложи возачу да нас макар мало изведу из аута и да нас они „претресу“.

Помислих: мој Драго, предалеко ти је Сплит.

Врата се нагло отворише на мојој страни аутомобила, један од њих ми наслони пиштољ на сљепочницу и рече:

„Испрљат ћу и пиштољ кад сам већ испрљао нож!“

Сједио сам доста мирно са мишљу да је то, ипак, најлакша смрт с обзиром на чињеницу у чијим рукама сам се нашао. У том тренутку за раме га је повукао Дугоњче, који је био отишао у њихове просторије, викнувши:

„Не прљај ми ауто псећом крвљу!“

Опсовао ми је српску мајку и присутнима показао како треба ударати. Шутнуо ме два пута ногом у прса и залупио врата. Онај се удаљио уз псовке, видно незадовољан што му се жеља није испунила.

Чекао сам даљи расплет ситуације јер се одлука о мојој судбини увијек могла промијенити. Тако се судбина са мном поигравала. Свако је могао да ме убије као пса.

Фејзо је сједио на десној страни задњег сједишта па им није било приступачно да му приђу због насипа уз које је паркирано возили, тако да је он овај пут прошао без удараца.

Једини вид спаса из ове ситуације био је полазак са тог проблематичног мјеста. Поново је „фиат“ запловио, али вожња није била нимало удобна. Тијело је већ било утрнуло, а лисице су се као жилети урезале у месо. Свако покретање тијела би погоршавало опште стање, нарочито када би точкови нагазили шахтове, рупице на асфалту и друге неравнине. Настајали би страховити болови и мало је недостајало да се отме крик из уста. Знао сам да

би ми то погоршало ситуацију и да нема помоћи, па сам стиснуо зубе, стално извирујући када ћемо стићи до циља и ослободити се ових лисица.

„Лора“ у Силишу

коначно стигосмо. Иван се још мало мувао око пријавнице и по кругу „Лоре“, након чега је дошао по нас са још двојицом полицајаца.

Извели су нас из кола, увели у ходник и поставили лицем према зиду. Руке су нам још биле везане лисицама назад. Стајали смо један поред другог ишчекујући даљи ток догађаја. Затим се поред нас појавио Дугоњче. Познао сам га по гласу. Пришао је прво Фејзи и почео га ударати уз псовке и пријетњу:

„Платит ћеш што си у четницима а Муслиман си, и што си оженио Српкињу. Присјест ће ти српска пичка!...“

Потом је прешао на мене. Прве ударце сам осјетио по лактовима. Осјетио сам веома јаке болове, иако ми се чинило да ме не удара јако. Мислим о томе чиме ме то удара и закључујем: електричном палицом. До тада нисам ни знао какво је то средство ни какво дејство има.

Руке су одмах постале тешке и без контроле.

Затим је прешао на шаке и прсте. Кљуцао је ситно, као да пребире по ранама. Потом је прешао на леђа. Систематски је пребирао по леђима, подбијао под ребра и бубреге, па онда испод кољена и по листовима. Чинило ми се: пуцају крвни судови и губим контролу стајања. Ноге су почеле да клецају које више нисам ни осјећао.

Тако ме обрађивао док се није уморио и задовољио. Повремено се враћао и на Фејзу.

Ваљда задовољан, или уморан, престао је са тучом и одводи ме у неку канцеларију. Ту, испред стола, морао сам по наређењу клекнути на кољена и наслонити чело на канцеларијски сто. Од података које је испитивач тражио било је само име и презиме, мјесто и датум рођења и здравствено стање. Када је констатовао и записао да сам одличног здравственог стања, уплашио сам се. Можда

ће ме употријебити за продају органа, јер сам већ чуо да су и то радили. А да је истина и могуће, да поткријепим истинитим податком из злочина над Србима у Сарајеву, то јест у Казанима, гдје је командир снајперског одјељења Омер Тенџо, обезбјеђујући то мјесто, потврдио да су „Ун-профорци“ из Британије, Њемачке и Италије од убијених Срба узимали виталне органе: очи, срца, бубреге, јетру... и односили са собом.

Из мисли ме врати полицијска палица, и то она дуга са додатном дршком коју полицајци носе против демонстраната. Силовито је замахивао и ударао уз стењање, као да цијепа дрва. У једном тренутку је застао упитавши ме:

„Колико имаш година?“

„Тридесет и четири“ одговорио сам.

А онда је почео да одбројава ударце, од првог до тридесет и четвртог. А онда још неколико додатних, које је почео да броји уз образложење и то:

„Један ти је од Павелића, један од Артуковића, један од Лудвига Павловића, један од Туђмана, један од Јосипа Броза... а овај задњи ти је од мене!“

Фејзо је у том тренутку пао, па је батинаш отишао да га, уз додатне ударце поново подигне на ноге.

Послије прве сплитске лекције скидоше нам лисице и Дугоњче нас са још једним пратиоцем поведе према ћелијама. Ишли смо низ бетонирано двориште објекта. У позадини се види жичана мрежаста ограда, а иза ње каштелски залив. Дугоњче нас успут посавјетова:

„Трчите до ограде!“

На срећу, једва смо ходали, камо ли да потрчимо, јер су мишићи отказали. Када је видео да од тога нема ништа, извадио је пиштољ и открио нам намјеру како би пуцао да смо потрчали, уз образложење да смо хтјели побјећи. На тај начин би поновио сценарио који се десио неколико дана прије нас, када је један ухапшеник покушао утећи кроз рупу на мрежи, на којој су га упуцали.

Уведоше нас у посебан улаз, иза објекта, полуподрумског типа. То је најтежи дио објекта војно-казненог затвора, такозвани „одјел Ц“.

Мислим да су нас смјестили у крајњу ћелију на десној страни.

Дугоњче поново поче да нас удара - час једног, час другог. Ударао је дивљачки: шакама, ногама. Користио је све методе борилачких вјештина, не гледајући гдје ти ударци падају и не поштујући правила тих вјештина. Или се није задовољио тучом у пријемној канцеларији или се мало одморио и прибрао. Ударао нас је док се није заморио. Бијела пјена му ударила на уста као код бијесног пса. Као да му је било жао да оде од нас, а за „поздрав“ нам је задао још по неколико удараца ногом у стомак.

Ми смо већ попадали по поду и нисмо више знали ни за себе ни за њега. Напокон нас је напустио и врата ћелије се затворише.

Незасићени крвник отвара неку другу ћелију поред наше. Чујемо, и тамо некога млати као што је и нас.

Када смо касније упознали затворенике поред нас, закључили смо да је тада могао тући Слободана Зуровца из Чапљине, или Зорана Перковића, попа са Купреса, а родом из Илијаша. Можда је тукао и неког другог, јер у свакој ћелији је било по неколика сапатника, а у оваквом стању ми се нисмо могли сконцентрисати гдје се он тачно налази. Уосталом, није им то било прво малтретирање и пребијање, нити је овдје икакво чудо, него је чудо одакле му онолика снага и како одржава толики бијес да непрекидно и до неизнемоглости удара невине људе.

У нашој ћелији је завладала гробна тишина. У једном ћошку је Фејзо, у другом ја. Очајнички гледамо један другог, оковани самоћом, тугом и тамом, са великом боли у души и по тијелу. Нико никоме не може помоћи. Јецамо без суза и без гласа. Сузе, највише што човјек може дати последије властите крви, не могу да пробију од очаја. Нијемо се гледамо као да се на тај начин тјешимо. То је очај у којем више нема ни размишљања о породици, родитељима, жени, дјечи, пријатељима... Ништа више не пада на памет - ни властити живот. Завидим мртвима. О, Боже, да ме хоће бар неко убити - да ми прекрати муке.

Покушавамо устати, али то не успијева: ни мени, ни њему. Уз велике напоре, успјели смо се поставити у сједећу позицију, мало се дуже одмарати и тужно гледати један у другога. Хватали смо се тамо гдје нас највише боли, али толико руку нисмо имали, нити смо руком могли дотаћи болно мјесто. Падамо у очај када Фејзо загрну једну ногувицу да погледа повријећену ногу. Призор је био грозан - као да је артерија експлодирала, или попустила брана на ријеци, па се вода разлила свуда околу. Крв липти. Гдје год завириш призор је исти.

Леђа ишарана палицама, црномодра од подливене крви. Вене на рукама и ногама набујале као прољетни потоци. Тијело избраздано палицама, прељевају се црне и модре боје. А то је био само почетак мука, односно сплитска добродошлица.

Послије прегледа тијела прешли смо на посматрање ћелије у коју смо смјештени. Без икаквог је инвентара, просторија можда два са два метра, бетонски под, без ћебета и кревета. На једној страни зида је био један мали прозорчић са армираним стаклом, иза кога су са вањске стране биле дебеле решетке. По зидовима су се видјели трагови лијепљених слика ишараних крвљу. Неко од претходника је умакањем прста у крв написао: „Вратит ћемо се опет!“

По зидовима су биле нацртане мртвачке главе и исписан стих једне пјесме: „Црно вино, црне очи, све је црно око мене...“

Било је по зидовима још неких трагова мучења, углавном са мрљама крви.

Кратко је било вријеме одмарања и посматрања. На вратима је изненада зашкрипао крекун, и она се наједанпут отворише. У ћелију су упала четворица полицајаца. Подигли смо се на ноге чекајући даљи развој догађаја.

Један од њих нам је саопштио нека „правила“ понашања, којих ћемо се морати придржавати читаво вријеме боравка у Лори, или тачније - док смо живи. Сва та правила су се сводила на следећи принцип понашања: када било ко од њихових уђе у ћелију, одмах се мора устати,

заузети став „мирно“ и са подигнутом руком поздравити га усташким поздравом „За дом спремни!“ Потом се морамо представити, окривљујући се и за оно што нисмо били, нити чинили, као:

„Ја сам Драго Дамјанац, син Обрада и Савке, рођен у Невесињу. Ратни сам злочинац јер сам припадник не-легалне србочетничке комунистичке војске. Клао сам и убијао недужни муслимански и хрватски народ.“

Након овог изговарања, морао сам се окренути лицем у ћошак, подићи руке изнад главе наслонивши их на зид, а ноге раширити. Ово сам морао поновити неколико пута ради увјежбавања, а када им се учинило да је довољно, онда су они прешли на увјежбавање својих удараца. Иста ствар се дешавала и са Фејзом.

Иако нас је и споствена кошуља повређивала, морали смо издржавати и овај „оброк“ њихових удараца. Пљуштали су ударци по леђима, ногама, рукама, по стопалима и глави. Нови ударци су падали по старим ранама. Осјећали смо вишеструки бол. Обично су нас тукли истовремено: Фејзу двојица и мене двојица.

Када бисмо се под ударцима повијали или клизнули према поду, они би се издирали и уз псовке наређивали да се усправимо. Ако се може рећи, много боље би батњање подносили док смо на ногама, јер када падамо, још више туку, псују и ударцима подижу на горе. Толики дегенек се не може издражати на ногама. Када паднемо на под, онда дивљачки скачу по тијелу, газе, шутирају...

Па ипак свему дође крај, па и овоме - излупаше нас и одоше.

Кроз ћелију је пролазила дебља цијев од парног гријања, двадесетак центиметара изнад пода, и она нам је служила да се за њу придржавамо док чучимо. Касније сам око ње обликовао полумљене прсте и њену хладноћу користио као облоге. Као и после сваког пребијања, између нас настаје идентична сцена која се састоји од нијемог гледања, јецања без гласа и плач без суза. Погледом би тјешили и лијечили један другога, али изгледа лијека нема. Тијело је сада било још црвеније и још модрије. То је

било већ треће батињање у једном једином дану, и мјесту у којем смо тек стигли.

Још се није било смрачило, нити смо се прибрали, кад опет неко провали на ћелијска врата. Обавили смо издиктирани поздрав и представљање. Услиједила је наредба да изађемо из ћелије. Закупио нас је додатни страх и помисао гдје нас сада и на какве муке воде. Одвели су нас у неку просторију у којој је био сто за обједовање а на једном зиду је био судопер. У два тањира је већ била насута извјесна количина обарених макарона. Наредише да једемо. Осјећао сам глад у стомаку, али вилице не могу да жваћу. Нема ни воде, а тијело гори од температуре. Чувари нас нагоне да једемо, ударајући палицама по леђима и глави. Некако смо почели трпати храну у уста, али не иде. Један од њих примијети да ја гњавим, па зграби шаку соли, у намјери да ми „поправи апетит“ рече:

„Можда ти је неукусно... да ти мало зачиним!“

Остатак макарона сам још теже јео, а по наредби ништа у тањиру није смјело остати.

По завршетку вечере Фејзу одведоше у ћелију, а мени један од полицајаца нареди да сједнем на столицу коју је поставио насред просторије. Утом се вратио и онај што је одвео Фејзу. Везали су ме за столицу. Мислио сам о свему и свачему: шта ће ми сада радити? Шта су ново смислили? Можда ће ми руке пржити, или неке знакове по тијелу урезивати? Међутим, наредише ми:

„Причај о себи све ћ од рођења до данашњег дана!“

Почео сам причати споро и невољно, кад осјетих неко пецкање по рукама. Схватих да је то струја. У почетку је било слабије и подношљиво, а касније све јаче и неподношљиво. Дакле, био је то пољски телефон на који се брзим окретањем ручице производи индукована струја. Што се брже ручица окреће, то је струја јача и може достићи јачину од 110 до 150 в. У почетку ми се учинило да ово могу издражати. Али, што је овај ручицу брже и дуже окретао, настајале су веће и неподношљиве муке. Електрични напон у домаћинству је много другачији. Јачи је и он убија или одбацује. Оваква струја прожима људско

тијело, очи се непослушно окрећу и изврћу, и скоро се губи свијест. Глава хоће да прсне, и мимо човјекове воље, из уста се откида неконтролисан крик. Схватио сам да ми се ни то не смије догодити. За један крик следује шака соли у уста. То је веома неугодно. Нисам је смио испљунути, а толику количину горчине нисам могао прогутати. Со одмах нагриза жедно грло и доводи до лудила, а касније изазива крварење у устима и грлу стварајући живу рану. Изгубио сам контакт са свијетом, а камо ли да одговарам на њихова питања, а најчешће питање им се односило на „податак“ колико сам њихових заклао.

Заклао их Бог!... Ја никада нисам заклао ни бравче, прасе... камо ли човјека.

Увидјевши да сам готов и да нема теорије да могу проговорити, вратише ме у хелију. Изглед њиховог лица је био весео и задовољан, као да су душу своју нахранили.

Морам напоменути да сам констатовао да то није било званично и службено испитивање, него сурово иживљавање и задовољавање умно болесних људи. Питао сам се каква им је то игра. Постоји ли ишта на свијету суровије. Да ли је то њихова лична идеја, или је рађено по нечијој наредби и прописаном сценарију. Мислим да ће бити тачно ово друго због каснијег сазнања да је „Лора“ намијењена за тотално уништење људскога духа, по чему је и добила епитет најзлогласнијег логора, а што потврђују идентичне изјаве скоро свих логораша који су кроз њу прошли.

Уочио сам да су мучиоци били претежно млади људи, неки чак много млађи од мене. Одакле им толика суровост и усташлук? Као да су се задојили у Другом свјетском рату, или су им учитељи отуда.

Гледам у Фејзу, он у мене. Не могу му ништа рећи, нити ме он може питати. Све му је јасно. Као да смо се добро испричали, чучнусмо у своје ћошкове.

И то је био веома кратак одмор. Опет чујемо крекун и врата се отворише. Нисмо ни успјели устати за натурени поздрав, кад се испред нас створише четворица. Тројица су били у униформи а један омален, проћелав и већ

сијед, средњих година, био је у цивилу, као што је био и при сваком следећем посјећивању. На први поглед се може примијетити да је права звијер и велики усташа. Гледа нас подмукло и погледом стријеља.

„Усташо, хајде ради свој посао!“ обраћа му се један од униформисаних.

Пошао је према мени. Поглед му је прво испитивачки, и што ближе прилази све циничнији и стрељачки. Опсовао ми је српскојкомунистичку мајку и пљунуо. У руци је имао бијелу америчку палицу нервозно је гњавећи рукама.

„Да ли ме познајеш?“ пита ме. „Ја сам Вук. Али не Вук Драшковић, нити Вук Караџић, него Вук од Босне. Платит ћеш ми за оно што су ме комунисти прогањали 20 година и што су ми побили кћерке старе 11 и 13 година.“

Стајао сам збуњен, не знајући о чему се ради и зашто ту кривицу сваљује на мене када му се све то, ако је истина, дешавало док сам ја био дијете.

„Лицем према зиду!“ наредио ми је.

Примијенио је уобичајену угаону методу, са раширеним рукама и ногама. Почео је да ме удара палицом. Пребирао је по леђима као да плете. Слагао је ударце један до другог, од рамена до кукова. Најдуже се задржавао у предјелу бубрега уживајући у свом послу. У предјелу бубрега је повремено ударао и својим лактовима, а повремено дршком палице.

Након неколико његових удараца, осјећао сам и ударце другог усташе, који су падали између Вукових удараца. Ови ударци су били снажнији, тиме и болнији, а предмет којим је ударао изгледао је тврђи и дужи од Вукове палице. Долазили су као зачин његовом ударању.

Клизио сам према поду, али су они уз псовке и галаму наређивали да се подигнем, што су и сами чинили. Ја поново падам, они придижу и туку, туку... Био сам у предворју пакла. Ово је за људско биће неиздржљиво. Ако је Дантеов девети круг најтежи, ово је онда био десети.

Вукова терапија је трајала, отприлике, петнаестак до двадесет минута - што је за мене била вјечност.

Прође и овај „оброк“. Остали смо опет сами да опет плачемо без суза и јецамо без гласа. Очајнички погледи и вапаји. Већ смо били навикли да се по завршеном батињању повучемо у своје ћошкове, увијек на исто мјесто. Нисмо имали о чему причати. Што је рађено мени, то је и њему и обрнуто. Уз један очајнички поглед мимиком би један другом испричали све, јер смо са таквим погледом један са другим саосјећали. Када би тукли мене, обојици нам је било тешко, и обрнуто. Заједно нас је задесила несрећа, па смо желили да заједно страдамо, или да се заједно избавимо из пакла.

Пошто смо остали без ручних сатова, као и без свих ствари и докумената које смо имали уза се, изгубили смо оријентацију о времену, може се рећи након овога и о простору и самима себи. Зато нисмо ни знали у којим временским интервалима долазе ови „посјетиоци“ и колико се задржавају. Када се нешто ишчекивало, подсјећало нас је на вјечност, а када су долазили да нас туку, чинило нам се да се екипе батинаша смјењују већ после неколико минута.

Па, како ми се учинило, после протекле сеансе батињања нисмо ни одахнули, камо ли одболовали, а већ се чуо креч на вратима. Ритуал се понавља. Опет су упала четворица. Овог пута су на глави имали капе „фантомке“ кроз које смо им могли видјети само очи, уста и нос.

Запљуштали су ударци палицама, шакама, чизмама, лисицама. О овом батињању немам ништа ново додати нити одузети у односу на досадашња. Понашали су се као када пустиш дивљу звијер из ланца. Разбацивали су нас по ћелији неконтролисано и помахнитало, замахивали и ударили па гдје погоде, без контроле и осјећаја. Ударце по израђављеном тијелу осјећао сам као директне ударце по мозгу на отвореној лобањи. Нервни завршеци су толико изударани и нагњечени да су прорадили као вулкан. Болан је био сваки додир, камо ли ударац ових манијака.

Одрадили су свој посао и уз вриску, псовке и пријетње, напустили ћелију.

Колико смо пута губили свијест и враћали се у стварност њ не знам, само знам да смо остали на поду полумртви једва узимајући ваздух, а не могавши мрднути ни малим прстом. Након извјесног времена, када смо се мало прибрали, осјетили смо потребу да се привучемо у наше ћошкове, па смо то одрадили са великом муком стењући и пузећи. Константовали смо да ово више не можемо издржати и да смо на ивици опстанка. Ако још једна екипа дође да нас бије, сматрали смо да би нас докрајчила, вјероватно би подлегли и то би био наш крај. Да ли су тестирали нашу издржљивост, или настоје да нас уз дуготрајно мучење докрајче? Нисам сигуран, али претпостављам: да је у ову ситуацију и на наше мјесто доведен коњ или во, сигурно не би издржао. Распао би се од силине удараца. Повремено сам се и сам питао шта нас то држи у животу и када ћемо подлећи.

Без обзира што нисам имао сат на руци и што сам изгубио оријентацију о времену и простору, могао сам закључити да групе за мучење долазе у једнаким интервалима. Скоро једнако вријеме протече од одласка једне до доласка друге групе, што је вјероватно унапријед испланирано и програмирано.

Није прошло много времена откад су нас напустили маскирани батинаши, а у ћелију је упала нова екипа. Исти поступци, исте пријетње, слични начини ударања и методе примјењивања. У односу на претходно, ништа ни додати ни одузети. Уз пријетњу и псовке одлазе и чује се како то настављају у другим ћелијама, мучећи остале логораше. Муке су стално присутне. Ако нас физички не злостављају у одређеним интервалима, у то „слободно“ вријеме смо слушали језиве крике, лупање и галаму која је долазила из сусједних ћелија гдје су тукли остале логораше. Обично смо чучали у својим угловима од којих се нисмо удаљавали, да би приликом уласка нове екипе или појединца било лакше устати и обавити наметнуту процедуру. Када би се живци мало умирили, ухватило би нас дријемање које би трајало само тренутак њ што од трзаја живаца, што од поновне посјете зликоваца. Чим чујемо

да је неко ухватио руком за кваку од врата, одмах се будимо и узнемиравамо, јер знамо да не долази од добра, без обзира улазио у нашу ћелију или неку другу.

Риједак је случај био да неко од њихових уђе сам у ћелију, а ако и јесте, вјероватно му је друг био негдје у близини. Ако би и била појединачна посјета, овај не би тукао сам, ваљда бојећи се реакције, него би са пиштољем у руци држао одређено одстојање.

Тако се једном онај зрикави, што је изгледао најмлађи међу целатима охрабрио, прибио ме у један ћошак, наслонио цијев на уста и рекао:

„Сада ћу ти просути мозак по зиду!“

Отворио сам уста широко, коначно нашавши спас у томе. Хвала Богу па и смрт постоји, да ми прекрати ове муке. Овај само врти пиштољем по устима, не опали, а моја жеља се не оствари. Ја чекам, а он извуче пиштољ из уста и врати га у футролу.

Да бих муке прекратио, а жељу испунио, ријешо сам да га испровоцирам:

„Пуцај! Што не пуцаш! Ти немаш храбрости убити човјека!“

„Нећу да те убијем, јер је ово лака смрт. Хоћу да се још патиш и да скапаш као пас!“ рекао је на то и убрзо је напустио ћелију.

Није ми падало на памет да бројим колико смо батинашких посјетилаца имали током једне ноћи и једног дана, али по сјећању и причи осталих логораша у „Лори“, „оброци“ су трајали по петнаестак минута, а у њима су углавном учествовала од три до пет усташа. Ти „оброци“, како сам их називао, били су временски тако распоређени да нисмо имали када ни отплатати претходну туру, а већ су долазили за следећу. Међу њима је било пијаних, дрогираних, лудих и љутих, свакаквих униформи и обиљежја. Доводили су и своје другаре из кафанских објеката, са положаја и са улице.

Ако бисмо рачунали по „кућном реду“, онда би се екипе за тучу смјењивале сваког сата, а пошто је тада ноћ трајала десетак сати, доживљавали смо по десетак „обро-

ка“ батињања. Истина, у току дана их је било нешто мање, али смо на различите начине били више узнемиравани.

Ново и јутро и свануће смо дочекали у својим угловима. Могли смо се видјети, али је било боље не гледати се. Тијела су нам била деформисана, кожа испуцала и болно је затезала при сваком покрету. Руке нисам могао подићи ни до браде. Натекле су и деформисане од удараца палицама и гажења чизмама. Нокти су били модроцрни и није било дијела тијела да није оштећен. Нисам се могао с мјеста покренути, а морао сам устати јер ни на бетону нема никакве користи, тврдо је лежати или сједити, а хладноћа продира до костију.

Из тог разлога, постепено и у наставцима, некако се придижем и насађујем на ноге. Трајало је то подуже, али ипак на крају успијем да се исправим. У моме углу се осјећао мирис загорелине а по зидовима су се оцртавали трагови палице који су падали преко мога тијела. Толико су нас лупали њима да су оне дошле до усијања и на зиду остављале гумени траг.

И Фејзо је имао исте муке са устајањем. Нисмо један другом у томе помагали, а и како би кад нас боле исте ране и само бисмо се тиме вријеђали, него смо то препустили самима себи. Гдје год да се такнемо, изгледало је као да дирамо живу рану.

Врата ћелије се поново отворише, ко зна по који пут у току првог пакленог дана у Сплиту. Овога пута нисмо доживјели батине. Један, очигледно обични радник у логору, дијелио је доручак од врата до врата. Био је у пратњи једног полицајца. Пружио нам је по танку шниту хљеба и комадић сира.

„У ћелији не смије остати ни мрвица хране. Све се мора појести, а просторија мора остати чиста!“ саопштио нам је полицајац.

Врата се затворише, а ми чучнусмо у своје ћошкове да поједемо додијељене оброке, како би се и тога ријешили. Није нам храна ни падала на памет, али наредба се морала испоштовати.

Загризао сам први залагај и дуго га жвакао. Никако да га наквасим јер немам пљувачку, па га таквог нисам ни могао прогутати. У вилицама нешто крцка и кочи. Ни грло не прихвата храну, јер је у грлу вулкан. Сир је изгледао горак и сув, па ме је давио више од хљеба. Морао сам га испљунити, али гдје га сакрити? Све сам извалио из уста и стрпао у џеп од блузе.

Фејзо је некако успио да свој дио поједе, па је и мене наговарао да то учиним јер се, каже, само на тај начин могу окријепити и вратити у живот. Међутим, убојећење је било узалудно. Не иде, па не иде. Без воде нисам могао ни уста отворити, ни проговорити, а у тијелу је горјела ватра коју је требало гасити. Уста су била потпуно блокирана - без пљувачке и снаге да их покренем да жваћем. Била су пуна некакве густе бијеле масе, слично жвакаћој гуми коју сам прстима вадио и избацивао вани.

Одмах након доручка долази екипа која нам одмах по уласку саопштава да и они дијеле „свој доручак“ и да нам мало преберу кости. Исто као и протекле ноћи, ударају како знају и умију, не гледајући куда и по којим дијеловима тијела бију. С обзиром да се тијело пред зору охладило, ударци су тешко падали и били су много тежи него претходне ноћи.

Настављени су паклени поступци и нисам им видио краја. Боже мој - помислио сам - зашто си ме препустио оваквим звијерима? Када они неће да ми прекурате мучке, почео сам размишљати да то урадим сам. И Фејзо је прозрео моје намјере, па се и он с тим сложио, али нисмо имали уза се никаквих средстава, нити смо знали како то извести. Да се покренемо и залетом ударимо главом о зид. Да ли би у томе успјели? Ђелија је премала за залет, а ми нисмо тако покретљиви да би добили на брзини. Ако у томе не успијемо, то би за нас био пораз. Од себе би направили будалу. Ако бисмо преживјели овај пакао и некада изашли на слободу, више не бисмо ваљали никоме. Зато смо тај начин самоубијања одбацили, а другога није било. Уз себе нисмо имали ништа погодно за вјешање, а да се давимо, ни у томе не бисмо успјели. Са оваквом

снагом би можда и био један задављен, а шта са другим? Остало је да се препустимо судбини и целатима, па остали или страдали, како буде.

Нешто касније су нас извели у клозет.

Пролазећи ходником, сусретох се са Вуком од Босне.

„Теби ћу извадити једно око и једно јаје“ рече „па ћу ти их замијенити, тако да ћеш убудуће носити по једно око и јаје и доле и горе.“

Прошао сам поред њега не базирући се, као да те рјечи нису мени упућене.

У клозету сам само мокрио. Посматрао сам да ли игдје има воде - те спасоносне течности. На брзину и халапљиво срчем неколико гутљаја. У томе ме затиче полицајац и одмах плаћам воду коју сам попио. Одводи ме у трпезарију гдје је инсталиран пољски телефон и прикопчава ме на њега. Један проводник за ухо, а други за полни орган. Док полицајац врти и барата са ручицом, ја се тресем и избеzumљујем.

„Зовем Милошевића у Београду“ каже усташа „јер хоћу да га наружиш и испљујеш што те је послао овамо“.

А није ни свјестан да је директно он одговоран за злочин и малтретирање које чини према мени и другима, а његови сународници и наредбодавци криви и одговорни за моје присуство у Сплиту, односно Републици Хрватској. Он сам, као и други касније, стално су упућивали иста питања откуда ја у Сплиту. То исто ја требах њих да питам, али пред неким међународним судом и правом. Како сам се то ја, као грађанин Босне и Херцеговине, нашао у већ признатој држави Хрватској и како сам то ја прешао њену границу? Зашто све ово да поднесем као странац у страном држави према којој немам никакву осумњиченост нити преступ? А он и они се увијек наивно питају шта то ја радим у „Лори“, уз пријетњу: ако икада више овамо дођеш...

По патосу трпезарије је била вода у висини ципеле. Да ли је намјерно зачепљен сливник или није, не знам, али је полицајац искористио и ту прилику да се задовољи људском патњом, па ме натјерао да по просторији газим

војничким стројевим кораком. Сав сам се испрскао и на-квасио. Струја више дјелује на мокро тијело. Глава пуца, ум се мрачи, тијело грчи, а нерви распадају.

Следећа тачка њиховог забављања је довођење попа у нашу мученичку ћелију. Био је то сјвештеник Зоран Перковић који је родом из Илијаша у Босни и Херцеговини, а службовао је у Купресу гдје је и заробљен.

Наређују нам да га тучемо. Видјевши да нема другог избора, Фејзо га два-три пута благо удари у задњицу. Стражар се разбјесни. Опсова му мајку и показа како се треба ударати, те неколико пута зададе ударце ногом и руком невољном свјештенику. Немавши другог избора почели смо млатарати рукама и упућивати ударце према попу. Ти ударци су били опет веома слаби, што од сажалења према истом невољнику, што од грешности подизања руке на свјештено лице. И сами смо били изгажени да нисмо могли стајати на ногама, камо ли имати снаге некога ударати.

Над нашим главама је „стражарила“ полицајчева па-лица која је кажњавала сваку непослушност ударцем по глави. Као следећи задатак, имали смо међусобно шама-рање. Натјерали су нас да шамарамо један другог - дуго, дуго. Послије тога поп је морао нас двојицу тући, а потом нас благосиљати.

Ох, какво је то понижење и самопрезрење за сву тро-јицу? Понизили су наше личности вишеструко. Као прво, морали смо тући свештено лице, ми као другови морали смо ударати један другог, и на крају православни свје-штеник је морао крстити и благосиљати човјека мусли-манске вјероисповијести. Да ли и ово улази у програми-ране и планиране методе мучења?

Не прође много времена, а у ћелију, као по неком рас-пореду, упадају дрогиране и пијане „зенге“. То су припад-ници специјалних јединица Збора Народне Гарде Репу-блике Хрватске, ЗНГ.

Зашто тврдим да су дрогирани и пијани? Ја се са дро-гом никада нисам сусрео у животу, нити знам какав ми-рис и ефекат испољава, али знам да се од њих ширио спе-

цифичан мирис, мени необичан и несвакидашњи. Када томе додам њихове поступке и дивљаштва, онда мора да је то. Алкохол је појачао њихову „дозу“. Чисте памети и разума немају док се тако понашају.

Фејзу изведоше у ходник и везаше лисицама за цијев од радијатора. Тако разапетог га почеше ударати палицама, шакама, ногама. Дуго су га тукли, и сваки од батинаша је имао свој дио тијела по коме је ударао. Истовремено падају ударци по глави, леђима, стомаку, ногама... Фејзо у грчу и болу кида лисице, они га поново вежу другим и настављају још жешће. Он на исти начин кида и друге лисице. Они га вежу трећим и то их још више разјари и излупаше га на „мртво име“ наплативши на тај начин учињену штету. Полумртвог га убацују у ћелију и устремљују се на мене. Нису ме везали, него онако сви истовремено навалише и ударају свим и свачим. Не воде рачуна гдје ће задати ударац - важно је да он заврши на тијелу као што им није важно да ли жртва може поднијети тај ударац и да ли ће од њега остати жива.

Када се довољно насладе и добро нас изударају, увјежбавајући сами себе, побацају нас по поду и оду. А ми остајемо да сређујемо утиске и да се боримо за живот. Чинило ми се да ми је поломљена свака кост, као да сам прошао кроз дробилицу, да је сваки мишић нагњечен а крвни судови попуцали и деформисани. Као да је месо одвојено од кости. Размишљао сам: Шта би још требало урадити да наступи смрт? Зар се душа тако тешко испушта? Како то неко издахне на пречац? Ваљда је ово резултат здравог и нормалог тијела и духа. До овог случаја нисам знао за доктора. Прехлада је била моја највећа болест. То су тога тренутка била једина питања о којима сам могао размишљати. О другим стварима нисам ни мислио.

ПРВИ РУЧАК У ЛОГОРУ „ЛОРА“

Тек тада сам могао видјети колико нас је било у то вријеме у злогласном одјелу „Ц“, који је одвојен посебним улазом од осталих дијелова, вјероватно „А“ и „Б“. За једним столом без столица стајало нас је двадесет, а кашика је било само десет. И ово је један од прописаних сценарија, или је лично иживљавање стражара, гдје испитују нашу солидарност. Намјерно сервирају овакав оброк са мањком кашика и само са једним комадићем меса у вариву. Као прво, нико се не смије залетити и зграбити кашнику мимо њихове воље. Такве брзаце одмах кажњавају ударцима палице по глави. Као друго, почиње се јести када се сви окупимо и станемо у круг око те лончине из које требамо јести. Затим по наредби да једемо, грабе се кашике па кога западне. Свакога су у просјеку могле запасти по три - четири кашике тог бућкуриша, а када набасамо на тај комадић меса, настају нерјешиви проблеми. Наш чувар то прати, и зна шта ће се догодити. Због тога га је и убацио у лонац. Наредио је да се месо мора подијелити, што је немогуће ни на два дијела а камо ли на двадесет. Мимиком се договарамо да га неко узме и поједе. Када се то догодило, полицајац скаче бијесан и све нас палицом удара куда стигне уз галаму зашто месо нисмо равноправно подијелили. Зар није и то једна од безумних глупости и поступака мучења усташке режије, сламајући дух у човјеку.

По завршетку ручка, на њихову наредбу сви стојимо у строју а они врше одабир ко ће бити прикопчан на струју. Одвојили су неколицину, вјероватно половину присутних. Од свих срећа у том мјесту, закачила ме је и та. Одводе нас у ону просторију гдје је још лежала вода на поду. Морали смо се похватати међусобно тако да свако

од нас држи за ухо онога до себе, а првог су прикопча-ли за неку већ припремљену металну жицу. Успоставили смо струјни круг од првог до последњег изабраника. Наредили су нам да играмо неко народно коло из Србије, па смо газујући по поду постали мокри до кољена. Људи су од бола и струјног удара вриштали, а вриштали су и полицајци - али од задовољства.

Тортуре се настављају и понављају

Напокон је завладао нешто дужи мир. Једно краће вријеме у ћелију нико није долазио, па сам помислио да је обука завршена и да ће нас оставити на миру. Ваљда је и код њих прорадила свијест и људска осјећајност. Међутим, грдно сам се преварио. Тортуре се настављају несмањеном жестином, иако сам повјеровао да ће нас оставити на миру, као што су једно вријеме престали да малтретирају заробљене Чапљинце, које смо касније непосредно упознали. У тој ћелији су били: браћа Гаврило и Дамјан Трипковић, Драгослав Вујовић, Душан Булут и Русомир Бекан. Тачан број и распоред ћелија нисам могао меморисати, али знам да је ту у то вријеме било и пет Дувњака. Сви они су имали некакве лежаљке и ћебад. Мислим да су у празној ћелији, каква је била и наша, били смјештени невољни поп Зоран Перковић и Слободан Зуровац из Чапљине.

Исту церемонију, као са свештеником, имали смо и са Слободаном Зуровцем. Убацили су га у нашу ћелију и наредили да се међусобно шамарамо, ударамо... Ако бисмо то радили на начин који њима не одговара, онда би нас они сву тројицу ударали показујући како то треба радити. Та се церемонија завршила тако што су нас на крају испребијали, а када смо попадали по поду, скакали су по нашим изнемоглим тијелима, да би се на тај начин са нама поздравили.

Даље се све одвијало по устаљеном „реду вожње“: оброк, па „телефонски разговор“ са Милошевићем. Поступак тог малтретирања је увијек исти, па је причу о мукама непотребно понављати. Било би то као када стане

ишпарана грамофонска плоча. Углавном, за вријеме мог боравка у „Лори“ ниједан оброк није прошао без струјног удара. А било је и додатних струјних малтретирања. Плаћали смо сваки одлазак у клозет и сваки гутљај попијене воде.

Свака наредна ноћ је тежа од претходне, као и свака наредна туча, у којој слиједе ударци на исповређиваним дијеловима тијела и поломљеним костима.

Групе за тучу су се смјењивале, али је свака наступала са истим намјерама и истим питањима: о томе јесмо ли пуцали и колико смо њихових побили, заклали и слично. Ријечи увјеравања нам нису помагале. Оне би их још више разјариле, јер су сматрали да их лажемо, па су тиме и ударце појачавали.

Такмичили су се ко ће нам задати тежи и ефикаснији ударац. Тако су од нашег батињања правили властиту забаву. Батинаш који би извео успјешан ударац високо подигнутом ногом, обећавао је колеги пиво ако изведе исти такав ударац.

У почетку боравка у логору њихове ударце сам доста добро подносио, али након константног пребијања тијело је омлитавило и натруло, те више нисам могао амортизовати упућене ударце. Ни један мишић више нисам могао напрегнути. Опустео сам се очекујући када ће ме докусурити.

У искаљивању бијеса и испољавању мржње нису имали граница. Тукли су до наше изнемоглости и властите исцрпљености. Лијепили су нам ударце који наносе најтежи бол, не бирајући дијелове тијела, главу, полне органе и виталне дијелове тијела.

Међу батинашима су се повремено појављивали и цивили. Свакоме смо морали салутирати, владајући се по већ присилно издиктираном понашању. Свако иживљавање и ударање је праћено уз погрдне псовке и питања на која нису ни тражили ни чекали одговоре, него су им ето онако спонтано излијетале ријечи, вјероватно због лакшег ударања уз испуштање неодмјерених гласова.

Па ипак, свако малтретирање је било веома смишљено и сихронизовано. Поред физичког злостављања и понижавања, примјењивано је и мучење глађу, жеђу, нарушавање сна и изазивању психичке напетости. Зато смо сваку зору дочекали као живи мртваци. Од доласка из Дувна, односно Томиславграда, ока нисмо склопили. И то бисмо некако пребродили да нас барем даље оставе на миру, да тијело и душу одморимо. Али, схватили смо да за такво нешто нема шансе.

Тог јутра за доручак смо добили једно кувано јаје и парче хљеба.

„Ни ситна љускица не смије пасти на под!“ наређује нам један полицајац, риђо-плаве косе, у леђима набијен а у врату збијен.

Знао сам да то нећу моћи појести, али сам ипак јаје огулио. Дуго сам га држао на уснама као да га љубим, јер ми је хладно бјеланце одговарало рањеним, испуцалим и ужареним устима. Вјеровао сам да ће ми то подстаћи излучивању пљувачке па ћу доручак можда и појести. У неко вријеме сам умјесто јајета замишљао да је лимун, на што сам се увујек јежио и бризгао воду из уста, али узалуд. Уста су била као пустиња - сува и укочена. Поново сам завукао прсте у уста из којих сам ишчупао скраму у облику мрежице. Као да ми се жвакаћа гума залијепила по устима. Вјероватно ми је она блокирала жлезде за лучење пљувачке. На крају сам ипак некако успио прогутати бјеланце, а остатак сам стрпао у џеп.

Послије доручка наредише нам да рибамо ћелије и ходник. Опет се пред мене испрси онај гутави са чвргом на челу. Неко је спомињао да је можда од Чапљине, што никада нисам сазнао ко је и одакле је, па тиме не могу ни тврдити да је тачно.

„Узми џогер и рибай!“ рече и одалами ме палицом по глави.

Телију сам некако успио орибати. Фејзу нагони да скине кошуљу са себе и да са њом пребрише под, те да је поново након одрађеног посла обуче на себе. У ходнику исти посао, али измијењене улоге њ Фејзо џогира а ја по-

сушујем. Напорно нам је и стајати а камо ли радити, а све је то пропраћено ударцима и галамом. Тешко је и то када сам морао догер на чесми испирати, а ни кап воде нисам смио уста узети. Грбави ме стално пратио и није дозвољавао да се напијем, а осјећао сам страховиту жеђ.

Тога дана нам нису дозволили да одемо у клозет. До ручка је долазила само једна екипа батинаша. Њих петорица навалише на нас као манијаци. Понашали су се као звијери у људској кожи. Довикивали су се и ословљавали надимцима, прикривајући тако властита имена.

Схватили смо да је сваки од њих имао посебно задужење и сматран стручњаком за специфичне облике људског малтретирања:

„Хајде Рамбо, ти си стручњак за бубреге!“ довикивали су се.

Надимке осталих такође памтим, и памтићу за сва времена. Поред Рамба, зликовци су се дозивали: „Вуковарац“, „Македонац“, „Жућо“, „Репоња“, „Мрки“, „Каратишта“, „Боксер“, а вјероватно је и оном Вуку од Босне то био надимак.

По изласку на слободу након размјене, неколико година касније, сазнао сам и права имена за којима се трага, и вјероватно су то главни џелати у „Лори“: Томислав Дуић, управник, Тончи Вркић, замјеник, Давор Банић, Анте Гудић, Анђелко Ботић, Миљенко Бајић, Јосип Бикић и Емило Бунгур. Ред је напоменути да један од њих, или можда неко други, никада није ударио, мучио и малтретирао, но чак би се језио и стресао када види друге шта од нас раде.

За ручак су нам припремили пире кромпир који се налазио у неком лонцу, ако га тако могу назвати. Окупили смо се у круг око тога лонца који је стајао на столу. Као и обично, кашика је увијек мање него логораша. Ко је бржи и сналажљивији, тај је и имао кашу у руци. Помислио сам да бих пире кромпир могао појести, што је и већ било вријеме да се нешто убаци у стомак. Снашао сам се па сам парче хљеба, које ме је запало, умакао у кромпир и лизао.

Логораши, које су неко вријеме престали тући, јели су као вукови и нису се обазирали на испребијане и изнемогле сапатнике. Овога пута о томе ни стражари изгледа нису водили бригу, вјероватно им није била та тема, него друга, а то је наредба да одмах престанемо јести уз саопштење да има још оних који требају јести, мада су око лонца били окупљени сви из нашег одјела. Након упозорења ми одлажемо прибор, окрећемо леђа од стола и одлазимо према ћелијама.

Већ у ходнику један полицајац одваја мене и још тројицу логораша и позива на „разговор“ са Милошевићем. По копчању кабла за првог и задњег, осталима наређује да се међусобно држимо за руке и за уши, те да играмо по води. Први и последњи су успоставили струјни круг, и вртимо се и крећемо од зида до зида. Једино што можемо је да водимо рачуна да не посрнемо и не паднемо на тло.

Стражари су сједили на столу за којим смо јели и гротхотно се смијали. Уживали су у нашем мучењу и то им је изгледа била душевна храна. Што се ми више патимо и мучимо, они су изгледали срећнији и задовољнији. Помишљао сам у једном тренутку да би, можда, било добро пасти на под и то искористити да се напијем те воде, јер је страховита жеђ разарала упаљено тијело, али ипак сам одустао из два основна разлога. Као прво: ту воду бих платио накнадним дегенеком и додатним мучењем, а као друго: поквасио бих се том приликом па бих се по ноћи смрзао на голом бетону.

По завршеном церемонијалу шутирајући су нас угурали у ћелију.

Збијен у своме ћошку никако нисам могао да се саберем ни одморим између посјета за злостављање. Пресјечене су ми све мисли. Остала је само једна: када ће нас опет, и колико, неко малтретирати? Уши су ми биле толико напете да сам могао чути и најмањи шум. Нарочито сам се трзао на откључавање улазних врата у наш одјел. Чим би се зачуло звецкање кључева и шкљоцање браве, почели би устајати истовремено и ја и Фејзо, без обзира да ли неко долази у нашу ћелију или не. А ако иде у нашу,

за то вријеме ми бисмо већ били на ногама чекајући да се неко појави на вратима и да обавимо наметнуто поздрављање. Трајало је то дању и ноћу и понављало се из сата у сат. Ноћ је била дупло тежа јер је било више и чешће посјетилаца.

Те ноћи ме је један стражар посебно излупао, уз пријетњу да ће ме заклати. Каже да ме је препознао на једној слици у друштву са четницима. Знајући да је то немогуће и да је измишљотина, размишљао сам да ме само застрашује или оправдава разлог пребијања. Помишљао сам на још горе: да није фотомонтажа са слика из одузетих докумената. Крв ми се следила у жилама на помисао да има такву слику, па као оправдање и за казну има право да бије до смакнутућа.

Следећег јутра смо требали доручковати у логорском кругу. Када су нас ту довели, остали логорашаи су већ били постројени у кругу. Распоредили су нас поред зида у лијевом углу, окренуте према пријавници. Било нас је око стотину. У десном углу сам примијетио наше младе војнике бивше југословенске војске, који су били на одслужењу редовног војног рока у Челебићима код Коњица и Габели код Чапљине. Вјероватно су на тим мјестима и заробљени. Препознао сам Ракића (не знам одакле је) и Миловановића из Обреновца, који су из мога складишта добили прекоманду у Габелу.

„Главни заповиједник хоће да вас упозна, па га поздравите онако како смо вас научили!“ обратио нам се један од полицајаца.

Уз нацистичко - усташки поздрав, полицајци пови-
каше:

„За дом !“ а ми смо морали гласно и јасно одговорити:

„Спремни!“

Неколико логораша, ваљда нових које није до сада виђао, морало му се представити, да и њих упозна. Поново смо морали поступати појединачно онако како су нас они „учили“. Чуо сам како се представља један од логораша:

„Ја сам ратни злочинац за масовно уништавање људи, пилот ћ мајор Горан Пантић!“

Осим њега, још су се тројица представила на сличан начин, али нисам могао чути имена, били су подаље од мене. Пантић је службовао у Мостару и он је као још тројица пилота заробљен неколико дана прије нас. Њихове авионе су оборили у долини Неретве, а њих заробили након катапултирања.

Послије представљања нових логораша, подијелили су нам доручак: кришка хљеба и парче сира. Доручак је дијелио онај што је рекао да има моју слику са четницима. Када је дошао до мене, пробрао је највеће парче хљеба и гурнуо ми га је у шаке.

„Поједи све, да се мало поправиш, да имам шта да тучем!“

Ја му враћам понуђено парче хљеба уз напомену:

„Није потребно, јер га не могу појести.“

Он узме још три парчета, гурну у руке и каже:

„Сада баш мораш све појести!“

„Можда бих и могао, али уз мало воде.“ Рекао сам.

Повео ме са собом у једну њихову просторију и показао ми чесму. Само што сам прогутао први гутљај воде, полицајац сурово насрну:

„Зашто пијеш моју воду, мајку ти?“ загаламио је и изгурао ме у двориште.

Наредио ми је да испружим дланове и по сваком ударио по двадесетак удараца. Није то радио унутра код чесме, него је хтјео вани, у дворишту да то сви гледају. За мене још једне батине више и понижење пред свима, а за њега узвишење и задовољство пред својима. Све су то посматрали и наши и њихови. Догурао ме је шућајући у строј. Уз пут ми показао фотографију о којој је причао. Одмах сам је препознао јер сам такву имао и код своје куће. Била је то фотографија на којој сам се налазио у друштву војника редовног састава у мојој јединици и сликали смо се за њихову успомену. Са нама је био, такође цивил Перо Јеловчан. Он је носио браду. Уствари, није се бријао због инфекције лица. Са тим је имао проблема

са командантом касарне који је уз докторски налаз попустио. Због тога је ова слика добила епитет четништва, а ја четник, јер сам у друштву брадоње.

Војници са фотографије су својевремено добили прекоманду и отишли су у Габелу, гдје су и заробљени, па су том приликом код њих пронашли ту спорну фотографију.

Ово сам покушао укратко објаснити и овоме батинашу, али узалуд, он то није вјеровао, нити је образложење прихватио, него ми је опет упутио пријетњу:

„Четниче, убит ћу те као пса! Немој да ме лажеш! Готов си!“

У тој прилици се нисам ни разликовао од пса, и убио би ме као таквога, али то не учини овом приликом. Оетурао сам некако до зида, гдје су још увијек били наши постројени. Стао сам у строј и окренуо се према дворишту. Мада ми је на очима била навучена нека мрена, угледао сам на сред круга нашег капетана Душка Гидића, који је био командант складишта у Дретељу код Чапљине. Помислих: зар су и њега заробили? Међутим, он је слободно шетао по кругу (дворишту). На себи је имао фармерице и маскарни прслук. Нормално је разговарао са полицајцима, посебно са Вуком од Босне. Ноншалантно ми је пришао, са рукама у џеповима и уз циничан осмијех упитао:

„Јесу ли ти то твоји намјестили?“

Гледам га, слијежем раменима и питам:

„Можеш ли ми ишта помоћи, бар да ме не туку?“

„Нешто ћу покушати“ одговорио ми је и отишао од мене.

Нешто касније, Вук од Босне га зовну:

„Гиле, дођи овамо!“

Сумирајући, касније, те поступке, закључио сам да се он, можда, ставио у њихову службу. Ако се тако слободно креће по кругу, и овај га зове од миља „Гиле“, сумњам да нас није ноћу у мраку или маскиран можда и тукао, и био члан екипе за премлаћивање. Његова супруга је муслиманка и у то вријеме је била на служби у загребачкој болници. Нисам сигуран да ли је медицинска сестра или

је докторица, али је довољан разлог за коалицију, и то је била виза за Душка. Волио бих да се овај случај испита, ја не могу тврдити ни једно ни друго.

Послије свечаног постројавања вратили су нас у ћелије. Имали смо нешто више мира, па смо мало и одспавали. То спавање је било на кољенима и лактовима, као када Муслимани клањају. Једино смо у таквој пози могли лежати а да нас најмање боли и ране вријеђају.

Туче и малтретирања нису престале. Оне су се наставиле свакодневно и постале су саставни дио живота. Ни „телефонирање“ ме никада није прескакало. То је уобичајено и говорили су да нам је то као десерт последије јела. Након сваког ручка полицајац ме приводио до стола на којем се налазио пољски телефон и наређивао ми да прихватим рукама жице и да их чврсто држим док он изброји до десет. Да би ме муке прије прошле и да он одради своје задовољство, помислио сам: Нека га ђаво носи, издражаћу.

Али, усташа као усташа... Телефонском ручицом врти веома брзо, а броји полако, на развлачење. Бројеве изговара на слоге, па је према утрошеном времену могао избројати и до стотину. На овај начин сам ја завараво дјецу када сам им давао да једу супу, коју су често одбијали кад су били мали.

Из уста су ми се отимали крици и јауци, увијао сам се, обмањујући самога себе да ћу издражати до краја. Све се на крају заврши, па и ово малтретирање и мучење. Издржао сам. Жице нисам испустио, иначе би се поступак поновио. За награду, добио сам палицу по глави и грубо угуривање у ћелију.

Злочиначке радње су се понављале из дана у дан, односно из сата у сат. Изгледали смо све лошије и лошије, а мучења све тежа и тежа. Плашили смо се свакога ко долази, а нико није долазио од добра. Ноћи су биле страшне. То је бал вампира. Крвници убијају ноћну досаду на нама и доводе пијане другове из кафана и са улица да на нама оргијају, искаљујући сопствени бијес и мржњу.

Тренутке времена када нам у ћелију нико не долази користио сам за „лијечење“. Руке бих обавијао око цијеви за парно гријање да их обликујем, јер су биле деформисане, прсти поломљени, шаке нагњечене од удараца и гажења чизмама. Хладна цијев је извлачила ватру, оток би помало опадао и шаке би се формирале. Ватра је „горјела“ и у читавом тијелу. Спуштао бих се лагано на под, наслањао леђа на хладан зид, скидао блузу и простирао на под да ватру смањим и из прси. Тако Фејзо у једном углу, а у дугом ја. Потрајало би то можда и један сат и ми би задријемали када се тијело умири и расхлади.

Када су се врата отворила препознао сам Вука од Босне. Кога он пропусти кроз своје шаке и на коме проведе своје методе злостављања, живот му не вриједи, што кажу, ни пет пара. Али, ето, нама долази по други пут.

Послије уобичајеног поздрава, мени наређује да се окренем зиду и да клекнем на кољена. Фејзи исто тако. Помислио сам да хоће да ме обешчисти. Све сам дотле поднио, али то не бих сигурно. Лијепа је смрт. Моја генетика је црногорско - херцеговачка, гдје преовлађује част и поштење, те људске норме и природни закони.

Међутим, догађало се нешто друго. Осјетио сам како ми преко очију везује некакву крпу, на којој су била два чвора, који се уклопише тачно у очне дупље. Притом ме упитао да ли сам дешњак. На ријечи потврде саопштава ми да ће ми, као што је и обећао, извадити десно око и десно јаје, којима ће замијенити мјеста.

Наредио је да устанем, узео за мали прст од руке и повео у непознато. Ништа нисам могао видјети од чворова, али сам повремено ударао о штокове врата, или запињао у прагове. Напокон ме увео у неку просторију и посадио на столицу за коју ме одмах свезао. Размишљам: Шта ли ће сада бити? Да ли ће се остварити она његова пријетња, или намјерава да ме уплаши? Знао сам да затвореницима ваде очи, одсијецају уши, нос... Када сам чуо неко звецкање помислио сам да ће то и мени урадити.

Помирио сам се са судбином и схватио ситуацију у којој сам се нашао. Ријешио сам да из себе не испустим ни

један једини глас. Кроз главу су ми почеле пролазити сцене из филмова гдје јунаци трпе не пуштајући гласа. Али, то су мучења на филму, то јест глума, а ово је стварност. Сконцентрисао сам се толико да сам био скоро скроз искључен од стварности и збивања око себе. Као да радим „јогу“. Они чворови на очима су били мокри и толико су ми годили да сам почео уживати у свјежини коју су ми доносили. Као да су ми извлачили ватру из главе.

Био сам спреман за ту „операцију“ као да сам примио анестезију. У том тренутку у просторију је још неко ушао. Дуго су разговарали, а о чему - не знам, јер су тихо говорили, а крпа је ишла преко ушију, па нисам схватио суштину разговора. Придошлица је Вука одвраћао од његових намјера, убјеђујући га да у смјени нема нико ко би ме одвезао у амбуланту или болницу да ми санирају ране. Једно вријеме је настао тајац. Чекам, а то је за мене вјечност. Изгледа да је одвраћање успјело. Онда је нешто јачим тоном услиједило питање овог другог:

„Када си задњи пут био на војној вјежби?“

Одговорих му да је то било 1988. године, и поново је завладао тајац. Онда су услиједили ударци по глави, раменима, леђима. Нисам више могао регистровати чиме ме ударају, а ударци су пљуштали један за другим.

„Види колико је нарастао! Да га мало смањим?“ виче Вук и удара нечим тврдим по раменима.

Дуго ме ударао по свим дијеловима главе, нарочито по носу и челу. Предмет којим је ударао је звонио. Да ли је то била полицијска палица коју је увијек носио са собом, или је нека шипка од дрвета или метала - не знам.

Стиснуо сам зубе да их сачувам скупа са вилицом, али сам осјетио да је нешто пукло у мени: лопатица или кључна кост.

Затим Вук одвезује руке. Наређује ми да их ставим на кољена. Наставља да удара по рукама. Наређује да окренем дланове на горе и опет удара, час по једној, час по другој руци. Затим је прешао на стопала. Удара по прстима и наплету, пресује ми стопала за под. То изазива неподношљиве болове и тек тада ми се откида крик из уста,

иако сам замислио да се крвнику нећу огласити и да ћу издржати тортуру без јаука и убитачног људског крика. Вук и даље удара као да масира.

„Тврд је ово орах“ рече Вук своме сараднику.

Поново завлада тајац. Налазио сам се у полусвјесном стању, али ипак у стању да пратим даљи ток дешавања.

Вук ме опет ухвати за мали прст и опет ме води као што ме је и довео, вјероватно истим правцем кретања. Осјетио сам врата и прагове и на крају пута ме заустави, одвеза крпу са очију, удари ногом у леђа и ја се наћох на средини ћелије. Испред себе угледах цимера Фејзу, што значи да сам у нашој ћелији.

Чучнуо сам у свој угао и боловао. Фејзи нисам морао ништа причати ни објашњавати, а нити сам могао. То је он схватио и претпоставио је шта се догодило. Помишљао сам да сам те ноћи примио довољно батина и да ме више неће узнемиравати. Након извјесног времена, уз стењање и тихо јечање, скинуо сам блузу, простро је на под и легао на њу. Колебао сам се: на коју страну лећи и какву позу заузети а да не боли. Свака страна је подједнако болила, а на ногама више нисам могао стајати. Највише сам боловао шћућурен у ћошку, сједећи на бетону.

И шта још рећи на ово, а да већ није речено? Има ли потребе понављати увијек исте приче и осјећај после тортуре? А те ноћи су још два пута долазили усташки крволоци и иживљавали се на полумртвим тијелима. Сувишно је рећи да ми се живот згадио. Завидио сам мртвима. Од муке ми се повраћа, а немам шта повратити, осим саме жучи.

Они туку, ми губимо дах. Они млате, ми падамо по поду. Ударајући нас вриште и скачу по нашим измрцвареним тијелима. Мрак је, не видимо ко нас бије, не виде ни они куда нас ударају. Једини трачак свјетлости појављивао се из батерије једног од батинаша, а он је шарао по плафону и зидовима као у диско клубу.

Највише „слободног“ времена смо имали пред зору. Тада смо могли мало пребољети ране и задријемати. Ваљ-

да се изморе у току ноћи, па им се прикуња и оставе нас на миру до првих сунчевих зрака.

Ујутро се врата поново отворише. Знамо да у том времену прво долазе они што дијеле доручак. Овај пут је била танка шнита хљеба и мали месни нарезак. Успио сам сажвакати и прогутати само два залогјаја нареска. Није ми било ни до чега, камо ли до јела, али ипак сам ишао на окрепљење организма. Без воде је све то безуспјешно. Због тога нисам јео данима. Нестало је пљувачке и све ме је давило. Враћам стражару остатак конзерве и хљеб, а он се бијесно огласи:

„Ми те хранимо а ти храну бацаш! Пођи преда мном!“
Зграби ме за раме и одведе до пољског телефона.

„Зове те Милошевић. Јави му се!“

Тијело ми се грчи, очи преврћу, бубњићи пуцају, а полицајац ме упозорава:

„Јаче говори, да те чује! Слабе су везе“.

Овај други полицајац је за то вријеме у хелији тукао Фејзу док се овај са мном није вратио. А онда је у нашу хелију довео Зуровца. Наставили су са тучом. Ударали су разним ђудо и карате ударцима до изнемоглости. Попадали смо по поду, и ни један од нас више није могао устати, без обзира на њихово инсистирање. Онда су скакали по нама као по душецима. Ребра су се увијала и пуцала. Газили су нам руке и газили по ногама. Од удараца губимо свијест, а истим нас враћају у стварност. У знак поздрава, залијећу се од врата и уз високи скок падају по нама. Већ ослабио и празног стомака, имао сам осјећај да је чизма кроз мене дирнула под. Цријева су се разишла у прса и препоне. Вјероватно су ме тада провалили, као што је Зуровцу пукла плућна марамица. Одвукли су га у његову хелију, а Фејзо и ја смо остали лежећи на патосу, потпуно непомићни. Одлучио сам да се одатле више не помјерам, као што и нисам могао, без обзира ко долазио у хелију. Препустио сам се горкој судбини. Нека ме докрајче, свеједно је да ли сам у лежећем или стојећем положају.

Након неколико времена, врата се опет отворише, појави се онај жути, у врату збијени полицајац и упита:

„Јесте ли за болницу?“

Истовремено смо помислили да би нам у томе био коначни спас. Само да се извучемо из овог пакла. Загледали смо се и од среће у глас одговорили:

„Да, јесмо...“

Полицајац нас је повезао једним лисицама, за једну страну Фејзову руку, а за другу моју. Угурао нас је у неки џип и подуго возио улицама Сплита. Да ли је то била болница на Фирулама, или нека друга, нисам сигуран. Можда нас је возио и више него је требало, заобилазећи неким улицама. Не познајем довољно град па не могу о томе коментарисати. Али могу коментарисати о његовој вожњи и понашању. Стартовао је веома нагло, а тако и кочио. На раскрсницама је заобилазио семафоре тако што се пењао преко ивичњака, па преко тротоара поново силазио на улицу.

Шта је са таквом вожњом хтјео постићи или показати, ни данас ми није јасно. Није била гужва у саобраћају, а ни ми нисмо хитни случајеви. Вјероватно нас не би тако брзо возио и хватао пречице и да стварно јесмо. Да ли се на тај начин хвалисао пред пролазницима, или је био толико луд. Можда је хтјео скренути пажњу на себе, да грађани пролазници виде како он вози „четнике“. Таква вожња би сломила и најздравијег путника, а како је тек било нама. Тумбали смо се по сједишту, од трзаја су нас појачано бољеле кости и ткиво, а лисице су се усијецале у месо.

Доласком пред болницу присутнима је одмах демонстрирао своју „одважност“. Грубо нас је изгонио из возила, галамећи и псујући истовремено ударајући палицом по глави. Понашао се као да нас догони у ред због непослушности или опирања, а ми смо били мирни као јагњад. И да смо хтјели, нисмо могли побјећи, нити се коме супротставити. Једноставно - нисмо имали снаге ни на ногама стајати.

„Четнике не треба лијечити него поклати“, викали су пролазници.

Одмах се окупила повећа група грађана и почела свашта довикивати. Просто речено: режали су на нас јадне и немоћне. Жути нас одведе унутра. Умјесто да нам се обраћа ријечима, он то све постиже палицом. Када удари по глави, да знак да кренемо, исто тако ударцем даје знак да станемо. Дошли смо у чекаоницу гдје смо морали сачекати док нас он најави код доктора. По повратку скида са Фејзине руке лисице, а мене везује за носач столице, скроз при поду. Морао сам заузети получучећи положај. Какво понижење? Везао ме је као пса. Ако је већ морао, могао је височије да нормално сједим на столици. Фејзу је одвео у ординацију. У чекаоници ме посматрало неколико пацијената, а када се прочуло да су ту заробљеници, почели су долазити и са улице. Неки су ме пљували, неки псовали, било их је да су радили и једно и друго. Једна од присутних жена наговара своје десетогодишње дијете да ме пљуне и шутне ногом.

Ох, каквих сам све чуо коментара и видео поступака од „цивилизованих“ Сплићана. Добро су кренули са младом „демократијом“, Европа их једва чека.

Нешто касније, Жућо и мене уз уобичајене ударце уводи у ординацију. Подвргнути смо општем љекарском прегледу. Урадили су нам ренгентске снимке, узели крв и мокраћу за лабораторијску анализу. Тада смо и ја и Фејзо имали најбољу прилику да видимо како ко изгледа. Били смо до појаса голи и видјели смо масу која не личе на живо људско тијело. Поглед доводи до грозоте. Тијело ишарано, мијешају се црне, црвене и модре маснице и флека, зависно колико су старе. Јасно се виде бразде од палица као да су се прилијепиле за тијело. Леђа су била изобличена са великим подливима крви. Највеће модрице и најцрња кожа је била у предјелу бубрега. Испод пазушних дупљи тијело је било отекло и увећано, као да смо под кожом имали штруце хљеба. То су биле кесе од лимфе и крви. Једва сам легао на амбулантски кревет од поломљеног и изубијаног тијела, као што сам и једва скинуо кошуљу са себе. Најтеже је спустити главу. Као да није моја, и да је само кожа држи за труп.

Доктор, ако је то заиста био, само мало опипа прса и стомак и рече да је задовољан. Није ми било јасно чиме је то он био задовољан. Можда са нашим стањем и изгледом, или са дјелом својих сународника.

По завршетку паушалног прегледа опет настају проблеми око устајања са стола и облачења кошуље која вријеђа исповређивано тијело. Чуо сам, приликом облачења, да неко од особља зове једну медицинску сестру или докторицу са: „госпођо Житко“. То презиме ми је било познато јер је у мојој класи био питомац Житко Петар, управо из Сплита. Једино се она језила на наша тијела и згражавала на поступке мучитеља. Било је то ипак само за себе, јер јавно није могла ни протестовати.

Наш пратилац нас је извео у ходник да сачекамо налазе. Поред нас су пролазили њихови рањеници који су били на лијечењу у болници. Најчешће су били без руке или ноге и носили су штаци. Ударали су нас преосталим рукама или ногама, а понеко и са штакама. Фејзу су оборили на под и почели га газити. Нико од медицинског особља не реагује, нити пружа било коју помоћ и заштиту.

Стигоше и налази. Од два зла бира се мање, па је за нас био спас када дође наш пратилац.

„Све је у реду. Не треба их лијечити, него бацити кроз прозор!“ цинично се смјешкала особа која је донијела налазе.

Полицајац нас поведе према возилу да нас врати у „Лору“ и засу ударцима уз знак да је овога разумио, а да њему мало нахрани душу. Значи, ни једнога момента одмора од батина није било, чак ни у здравственој установи.

Напољу нас је дочекала група грађана. Успалио их је један медицински радник у плавом мантилу. Вјероватно је некакво помоћно особље у болници, да не кажем транспортни радник. Његову арогантност сам примијетио одмах по нашем доласку на преглед. Био је веома узнемирен, ратоборан и стално је ходао тамо-овамо. Наговарао је масу да нас линчују. Стално је нешто гунђао и бунио се против тога да нас лијече, заговаравши наше смакнуће. На нашу срећу, наш пратилац то није дозволио, објашња-

вајући им да смо им за неке ствари још потребни, а ако то буде требало да ће то он лично извршити.

Тешком муком смо се пробили до возила. Вожња је при повратку иста као и при доласку. У једној улици се зауставио са намјером да купи цигарете. Дао је Фејзи новац у руку и рекао да идемо у трафику купити цигарете. Намјерно је прошао неколико десетина метара, иако се могао зауставити поред самог киоска. Чудили смо се зашто се толико удаљио, а можда је и овога пута хтјео да привуче пажњу пролазника.

Ишли смо према трафици лагано, један поред другог да прикријемо лисице којима смо били везани. Пролазници су гледали у нас са неком дозом чуђења, и изгледа да им није било јасно откуда ми ту. Стигли смо тако скоро неопажени, купили цигарете и пожурили смо, колико смо то ми тада могли, да се што прије вратимо у возило. Овога пута смо их изгледа заварали, јер нико није разговарао са нама нити нас је пипнуо. Једну од опасности смо пребродили без малтретирања.

Опет смо у „Лори“. И опет у истој ћелији. Мислио сам да нас неће више малтретирати и да је нашем мучењу дошао крај, с обзиром да су нас возили у болницу. Али, наде су биле узалудне. Одмах после ручка уобичајена тортура је настављена, као и „разговор“ са Милошевићем. Шта мислите, да ли сам после ових „телефона“ заволио или замрзлио господина Милошевића?

У неко доба дана у ћелију нам упада, по изгледу, најмлађи полицајац из њиховог састава. Он се у задње вријеме нешто посебно окомио на мене. Не знам му име, као ни осталима у „Лори“, али бих га лако препознао по његовим очима. Био је зрикав, како наш народ каже: прекав, супротно од разрок. Средњег је раста, тамносмеђе косе, са неколико пјеглица на простору између носа и очију. Дјеловао је толико млад да се може рећи да није служио редовни војни рок. Тако млад, а тако екстреман и задојен мржњом, што потврђује претпоставку да су његови учитељи и васпитачи били веома успјешни!?

У руци је имао неку тепсију или конобарску тацну. Почео ме са њом ударати по глави. Ударао је све док ја нисам изгубио свијест и клизнуо на под. Онда ме је враћао у стварност шамарима и дрмусањем. Када сам дошао свијести, он се са чуђењем издерао:

„Види! Искривио си ми тацну.“

Онда ју је окренуо и опет са њом ударао по глави, наводно да је исправи. Поново губим свијест, а он ме поново ударцима враћа у стварност. Затим ме дуго шамарао, са обадвије руке истовремено, као да убија комарца, или као да пљешће. А онда ме дуго шутирао и ударао чизмом од стопала до кољена. Једна нога ми је већ била сва згуљена и једва сам се на њу ослањао. Ови ударци су ишли директно на мозак. Он је ударао и као да је себе тестирао: колико снажно може ударити и колико високо може подићи ногу, с обзиром да сам ја висок 195 цм. а он знатно нижи. Следећи ударци су му били по прсима. Свидјело му се како се чизма лијепи за прса, а ја у почетку издражавао и амортизовао те ударце. Али што је дуже ударао, ја сам бивао све мекши и трулији. Ребра су се изувјала, није више било тутњања по прсима, нити је чизма одскакала од њих. Задњи ударци су били као да удара у врећу, а та врећа се на крају нашла на поду.

До вечере нас више нико није малтретирао.

Када су нас извели за вечеру, већ се спустио мрак. На једном столу је стајала опет она или онаква лончина у којој је био пире кромпир. Поново двије кашике мање, а ту су и остали логораша из одјела „Ц“. Овај пут ме запала кашика, али није кромпир. Успио сам два пута заградити из лонца и кромпира је већ нестало. Мало га је и било, а неки од прегладњелих јадника једу халапљиво.

Чувао нас је онај зрикави млади полицајац. Чим смо постругали лонац наређује да идемо у ћелије. Мени је пред улазом наредио да га сачекам док закључа ћелије. Онда ми је рекао да сједнем испред њега на подест испред улазних врата. Чучнуо је испред мене машући палицом испред моје главе, и наређује:

„Ревии као магарац! Вичи да те сви Каштељани чују!“

Оклијевао сам. Не могу из достојанства, а ни снагу гласа немам. На кађење и размишљање реагује палица. Она је седатив за све. Ако се нешто не може из било кога разлога, уз палицу то иде веома лако и брзо. Тако је и овај пут. А онда је узео неку летвицу и на њој донио људски измет наговарајући ме да зинем и да једем. Вртио сам главом час на једну, час на другу страну да то избјегнем. Он је у томе упоран и не попушта. На крају ме је измазао по лицу са том летвицом говорећи да ћу морати појести ако не будем ревао. Морао сам се оглашавати. Нисам имао снаге ни шаптати, камо ли ревати. Због слабога тона зрикави удара палицом по стопалима и наплету. Да буде горе, болови су били јачи због „куријих очију“ (жуљева) који су настали услед сталне ношње чизама и ципела у последње вријеме. Све је то он пресовао и палицом испеглао, а наплете изубијао да сам се једва довукао до ћелије. Уз пут ме још ударао палицом по леђима, тјерајући ме да идем брже.

Све више сам лично на мртваца. Са Фејзом сам дијелио зло, а добра није ни било. Памћење ме нагло издало, па се не могу сјетити следећег јутра. Не знам, чак, и да ли сам доручковао и да ли је доручак дијељен. Све се некако исто догађало, тако да не знам како бих описао редослед радњи.

Слободана Зуровца су одвезли у болницу, а у његову ћелију су убацили једног рањеног пилота и Мирка Зечевића са Купреса, старца од 63 године. Нешто касније су довели још једног пилота који је оборен у долини ријеке Неретве. Са њима нисмо имали контакта, али смо их виђали када би била отворена и наша и њихова врата на ћелији. Приметио сам да је један од пилота био сав згуљен, а једна преломљена нога је била препуна рана. Старцу Мирку је висила сломљена рука као да је имала два лакта.

Ту су провели један дан и једну ноћ. Чуо сам како им долазе ноћни посјетиоци да их туку, онако сломљене и већ пребијене. Скакали су по њима и тукли их, нарочито ноћу. Један од пилота је цијелу ноћ јаукао од болова, до-

живајући у помоћ, али му до јутра нико није пружио никакву помоћ ни заштиту. Само су им погоршавали стање и отварали нове ране у неколико жестоких ноћних туча. Следећег дана су их негдје одвели.

Једног тренутка, тог следећег дана, на вратима се појавио, вјероватно, главнокомандујући и упозорио нас:

„Више нас немојте тако поздрављати!“

То нас је навело на помисао да ће се ипак нешто промијенити. Међутим, доласком ноћи дошле су и тортуре и мучења као и прије, те од промјена ништа. Огадио ми се властити живот. Толико нас понижавају и убијају, а ми никако да подлегнемо. Просто завидим онима што су подлегли од батина. Питам се: није ваљда тачна она изрека: „На овоме свијету је само несрећа потпуна!“

Послије ноћних батина и море, јутро долази као спасење. Медитеранска зора је веома пријатна. Свјезина мора допире кроз прозор и умива нас умјесто јутарњег чишћења у купатилу.

Испод врата сам угледао локвицу воде на поду, као да се неко помокрио.

„Пукла цијев од радијатора, па цури“ рече Фејзо. „То сам видео када су ме изводили.“

Сагели смо се, умакали прсте у воду и квасили набрекле усне, што је у оваквим условима био прави мелем. Када је понестало воде полијегали смо по патосу и уснама сакупљали последње капљице те спасоносне течности. Већ три дана су прошла од када нам нису дали ни кап воде, као ни у клозет отићи. Трпимо глад, жеђ, мокраћу... а мокраћа је тренутно била највећи проблем.

Забрану одлажења у клозет је лично донио Вук од Босне. Његова наредба је била:

„Да се случајно не помокрите у хелију или гаће!“

Припријетио нам је и смрћу. А нама је у оваквим условима било лако запријетити и набити страх. Постали смо послушни и мирни као јањци.

Међутим, и властитом трпежу дође граница и више се није могло издржати. Морао сам мокрити, па гдје било, и шта год да се последије деси. Посматрам хелијски про-

зор. На висини је преко два метра и отвара се на преклоп. Наша хелија није окренута у двориште, него је иза тротоара земља до воде обрасла дрвећем и жбуњем. Мислим да туда нико не пролази. Зато сам испланирао процес растерећења. Помокрићу се у ципелу, отворити прозор и просути вани. Фејзо ме одвраћао, али од намјере нисам могао одустати. Свакао се више овако није могло, а нагон је постао јачи на саму идеју.

Са великом муком сам откопчао вођицу на прозорче-ту и спустио га на зид. Извадио сам уложак из ципеле како би је поново обуо суву и мокрио се у њу. Напунио сам је пуну, па сам морао пазити да дрхтањем рука не проспем по поду хелије. Ослушноу сам има ли кога у близини и на одговарајући тренутак изврнуо ципелу вани. Опет ослушкујем. Мокраћа точи по бетонској стази више него нормално, као да изазива нашу судбину. Уплашио сам се да ли ће то неко чути или видјети мокро. Када смо видјели да је ово успјело, у исту ципелу и на исти начин олакшава се и Фејзо. Ох, каква срећа и какво олакшање!

По завршеном послу, уз претешке напоре, затварам хелијско прозорче. Фејзо ми не може помоћи јер је нижи од мене и ја једва дохватам бравицу и вођицу. Успио сам је уклопити, али не и прозор затворити када се зачу откључавање улазних врата. Мени је остало времена још толико да обујем ципелу. Стављам уложак у њу и само је назујем на ногу кад се врата наше хелије отворише. Био је то Вук. Мислио сам да смо откривени па је зато одмах дошао. Гледа он у нас, разгледа по хелији, па као да му није јасно. Ипак, ништа није примијетио, и одмах је изашао. Остали наши сапатници нису имали овакву прилику. Њихове хелије су окренуте према дворишту и одмах би неко примијетио мокру флеку. Они су ту мокрачу морали пити. Тако је код многих логораша иста течност циркулисала неколико пута. Боље и мокраћа него говно, јер ако би некога ухватили да то ради, онда су доносили измет и нагонили га да једе уз образложење:

„Када мокраћу можете пити, онда и говна можете јести!“

Многи логораши су кроз овакве циклусе претрпјели свашта, и жвакали свашта: од властитих фекалија до властитог носа, уха, зуба, пијеска, траве опушака... Многи су и подлегли, а прије тога изнакажени и осакаћени, а они што су остали живи остали су као трајни инвалиди са тешким психофизичким последицама.

ОПРОШТАЈНО МАЛТРЕТИРАЊЕ

Једно предвечерје, задњег дана боравка у „Лори“, у хелију је ушао неко од главнокомандујућих и саопштио нам:

„Вечерас ћу доћи да попијемо кафу!“

Замишљао сам да ће доћи да нас испитује, али у некој посебној просторији, те да ће ту, наравно, пити и кафу. Али, неће то бити нормална кафа, него нешто ужасно горко и црно.

Фејзу и мене изводе у ходник, гдје су већ били остали логораши. Ту су већ била четворица логорских стражара. Један је у рукама држао комаде платна од исцијепаног чаршафа. Морам признати, и напоменути, да је то онај полицајац што ме никада није ударио, као што није ни остале, по причи логораша.

Везали су нам очи том крпом, а руке прекрстили напријед и везали жицом. Потом су нас вратили у хелије. Да бих се снашао у простору, прво сам напипао цијев од радијатора, а онда и Фејзу. Тако сам спознао да смо скупа. Заједнички смо чекали шта ће се даље догодити. Ишчекивање се отегло, минути су били предуги. Очај и неизвјесност су нам уништавали преостали дио нервног система. Шта ли ће даље са нама бити? Као да су нас припремали за смакнуће. Да ли то испијамо последњу чашу горчине и да ли је то она најављена кафа?

Одједанпут смо на вратима чули чагрљање крекуна. Неко је изненада ушао. Осјетио сам да ми тај неко одвезује руке. Онда их је пребацио на леђа и појачаним комадом жице везао јаче и чвршће. Чуо сам питање:

„Шефе, јели ово добро?“

„Јесте. Тако свакога свежите и добро провјерите!“

Када су изашли, завладала је гробна тишина. Разне мисли навиру, а оне су злослутне. Сада још убједљивије

личи на то да нас негдје воде у неку јаму, па нас овако пакују да се не можемо опирати.

Не знам колико смо дуго чекали. А онда се зачуло некакво лупетање, галама, односно урликање. Била је то група батинаша, ко зна коликог састава, који су упали у наш одјел као разуларене звијери. Слободно се за њих може рећи да су манијаци, пијанице, крвопије, дрогераша, а све скупа србомрси.

Од страха смо скочили на ноге и збили се један уз другог питајући се: ко су ови људи и какве су им намјере?

Упали су у прву ћелију која им се нашла на путу. Почели су ломити људе. Чуо сам застрашујуће крикове. Наши су јаукали, вриштали и стењали. Крици мученика помијешани са целатовим псовкама и галамом били су прави пакао и лудница. Било је језиво слушати, камо ли у тој ватри горјети.

У једном тренутку смо осјетили да су касаци промијенили ћелију и у тој следећој радили исто као у првој. По наредним звуковима сам осјетио да смо ми следећи на реду. Сада је још горе када знамо шта нас чека. Као јагње пред вуком, сав сам се укочио. Завукао сам се у ћошак да би ми пришли само са једне стране и тако добио мање удараца.

Долазимо и ми на ред. Упада неколико батинаша. Млате свим и свачим испуштајући громогласне псовке и пријетње. Један од њих ме зграби и негдје одвуче, вјероватно на средину ћелије. А ја се толико спремао и збијао у ћошак. Почео ме је окретати око сопствене осе, као када се дјеца играју „ћора-баке“. Ударци пљуште један за другим и истовремено од неколико батинаша по свим дијеловима изнемоглог тијела.

Уз застрашујућу вику и псовку тукли су ме, углавном по виталним дијеловима тијела. На себи сам осјетио шаке, палице, тољаге, ланце, држалице, чизме... Бацали су ме као лопту, од једног до другог батинаша. Падао сам на под, а они ме дизали као перушку. Ударцима ми нису дозвољавали ни да паднем на под. Ко зна колико сам пута губио свијест и колико су ме пута они вратили у стварност дрмусањем и шамарима. Док сам био у свијести, нарочито у почетку, трудио сам се да што више останем на

ногама, што је било немогуће. Није то прва туча да је могу издражати, а овај пут сам свезан са рукама назад, па је много теже успоставити равнорежу. Јединствен закључак свих логораша је: остати на ногама што дуже, јер ако паднеш то им даје неку додатну снагу, вољу и апетит да још више и жешће туку. Једноставно се острве, као звијери, када виде свезана и палог човјека који лежи. Шутирали су ме, газили, скакали по мени, посебно када би се нашао на поду. Понекад сам показивао знаке живота, осјећао ударце и чуо псовке, а понекад био потпуно искључен, па нисам ни знао шта се око мене дешава.

„Зашто си дошао у Сплит? Ако још једном дођеш, убит ћемо те на лицу мјеста!“ рече један од зликоваца када ме је дрмусањем вратио у свијест.

Све је то пропраћено псовањем српске и четничке мајке, као да сам ја у Сплит дошао својом вољом и са пушком у руци.

Исто ово је прошао и Фејзо. Нисмо се могли видјети, али смо знали да су нас тукли наизмјенично и истовремено. Исте смо невоље доживљавали и једнако се осјећали.

Увидјевши, ваљда, да смо обичне вреће на поду и да више немају гдје ударати, оставили су нас полумртве и прешли у следећу ћелију. Вјероватно су имали намјеру или задатак да све заробљене среде и да од нас направе живе богаље. Више смо били за гробље него за болницу. Ни обрвом нисам могао мрднути. Једва сам успио дозвати Фејзу да му се јавим и да провјерим да ли је жив. Одазвао ми се и некако допузао до мене. Додиривали смо се повремено да се увјеримо да смо при свијести. Био је то наш немушти разговор, као да смо на тај начин један другог тјешили и лијечили. Додир нам даје посебно поуздање и охрабрење. Остали смо у том положају све вријеме до њиховог поновног доласка, јер се нисмо могли помакнути, камо ли устати. Тијело је испребијано, а руке везане на леђа. Наш положај је зависио од њих, па ако им требамо, нека нас подижу и носе гдје хоће, а ако хоће још да нас туку, нека то раде док лежимо. Гдје ли је крајња граница издржљивости?

ИЗ СПЛИТА У СТИПАНИЋЕ

Прошло је извјесно вријеме, кад се врата отворише. Ђелијом се заори глас:

„Багро српска, излази напоље!“

Нисам се освртао на наредбу, јер се нисам могао подићи. Осјетио сам да ме двојица зграбише испод пазуха и негдје одвукоше. Прислонили су ме уз зид. Осјетио сам свјеж ваздух, по чему сам закључио да су ме извели вани. Држећи се више на зиду него на ногама, трудим се да не склизнем на под. Чујем их како броје и нешто провјеравају. Био сам двадесети, што значи последњи. Неко је проговорио:

„Да овога оставимо!?“

Те ријечи су ме погодиле, јер сам претпостављао да се ради о мени. Неће ме ваљда и та судбина задесити? Онда сам чуо и други коментар:

„Морају бити сви.“

Опет осјетих да ме двојица зграбише испод пазуха и на нешто ме натоварише. Претпоставио сам да су ме убацили на неко теретно возило, јер сам осјетио да сам запео за столицу преко које су се неки што су покретни пењали. Осјетио сам и каросерију под собом, док су ме гурали по њој до предњег дијела. Некако сам се допузао до осталих. Осјећао сам их ту, а неке сам и напипао. Збили смо се као овце када се вучина ували међу њих.

Камион је кренуо. Куда? Опет пут у неизвјесност. Вјероватно до прве јаме, или неког мјеста за ликвидацију. Возили смо се дуго. Колико сам могао закључити, позади је на столици сједио један пратилац. Након извјесног дијела вожње камион се зауставио на кратко вријеме и опет наставио. Некоме од наших је спао повез са очију па је могао видјети да смо сами, без пратица. Да ли је тај пра-

тилац при оном заустављању изашао, или је због хладноће прешао у кабину - не знам. Наш сапатник је некима око себе скинуо зубима повез, па смо тако учинили и ми остали, тако да у нека доба нико није имао крпу преко очију. Вожња је другачија када нешто видиш, мада нисмо имали шта видјети, јер је била ноћ, а не знамо гдје се возимо. Видио сам да је возило теретна „застава“ и када се повремено задигне крај цераде, може се видјети да се возимо неким магистралним путем кроз кршевит крај. Владала је свјежина а ноћ је била звјездана. Један од наших је успио и руке ослободити, али наше није смио дирати. Ми смо били задовољни и са ослобађањем повеза. Али, како је пут бивао дужи а нас жица жуљала, молили смо да нам одвеже руке. И на крају смо сви били растерећени тог држања руку иза леђа. Како се ко ослобађао жице, одмах је одвезивао следећег до себе. Након тога смо се могли удобније смјестити и помјерати са бока на бок, мијењајући стране.

На једној раскрсници камион се заустави. Онај што се први ослободио брзином враћа повез на очи и моли и нас да то урадимо, бојећи се одговорности. Сви смо на брзину покрили очи а формално ставили руке позади као да смо свезани. Неко је дошао позади камиона и посавјетовао нас да будемо мирни јер нас воде на размјену. Испоставило се да је то била тактичка варка, да бисмо ми били мирни и да ништа не покушавамо. Вјероватно је то заустављање било са намјером да види да ли је у камиону све у реду.

Вожњу смо убрзо наставили. „Застава“ јури кроз ноћ доста великом брзином. Ми се поново ослобађамо повеза преко очи.

Убрзо умјесто размјене доживљавамо разочарање. Стигли смо у неко насељено мјесто. Осјећао се мирис мора, што значи да смо у неком приморском мјесту. Неко од логораша препозна да је то Задар. Камион је скретао улицама и дошао је пред бившу касарну Југословенске Народне Армије. Опет смо навукли крпе на очи и ставили руке позади. Даљу судбину смо чекали у мраку.

Камион је стао. Огласили су се мучитељи и отпочела је галама. Неко се попео на камион, зграбио ме и као лутку повукао према излазној страници. Нашао сам му се при руци као први, јер сам у Сплиту натоварен као последњи. На моју срећу, чуо сам глас да нас не треба истоварати, него друге утоварати.

Онај што ме повукао и држао, наједном ме испусти, а ја падох на под као клада. Осјетио сам страховите болове, јер сам управо пао на ону страну која ме је највише болила и ту су вјероватно била поломљена ребра. Болило ме је све у току вожње, и када се неко наслони на мене, камоли када ме овако баца, као да сам пао са дрвета.

Убацили су нову групу од петнаест затвореника и напунили камион као да га пуне дрвима за огрев. Неко од задарских зликоваца, или онај што је мене понио да истовара, поче ударати палицом по глави. Као у знак поздрава, свакоме је по пет удараца дао по глави. Да би дохватио следећег, газио је ове што је већ ударао и није обраћао пажњу гдје ће стати. Ударци палице су изгледали као да удара металном полугом. Од ових задарских логораша сам сазнао да се овај зове Кожул и да је снажан као див. Описивали су га као да личи на Тајсона, америчког боксера.

Тако смо се возили цијелу боговетну ноћ. Ови што су натоварени у Задру нису били везани, па смо то искористили као равноправност, те смо жице побацали из камиона а крпе задржали за брисање крви. Још нисам губио наду да нас воде на размјену, поготово што убацише још неколицину у Задру. Мислио сам да попуњавају договорени број и да од те размјене нешто има.

У свануће стижемо у неки градић. Зора је свака хладна, али ипак сам примијетио да се удаљавамо од приморја јер је бивало све хладније и хладније. Придодати у Задру су били Дувњаци и Купрешани. Они су препознали да је то мјесто Ливно. Касније сам и сам видио на аутомобилским таблицама регистрацију Ливна.

Једно вријеме смо стајали а ништа се не дешава. Као да су и они нешто чекали. Наше чекање је много скупље и неизвјесније. Да ли би ту могла бити размјена и ко зна

гдје су успостављене линије раздвајања? И, камион је кренуо даље. Убрзо је настало право свануће па су ови опет препознали пут између Ливна и Дувна.

Било је веома хладно. По удолинама се видио снијег који се још није отопио. Земљина површина је била прошарана као њихова шаховница. Напокон стигосмо до Дувна (Томиславграда). Камион се зауставио пред зградом СУП-а, у којој смо Фејзо и ја већ провели, можда, једну седмицу.

Камион је стајао на једном мјесту отприлике два сата. Не знам разлог толиког задржавања, само знам да је то разарало нерве и доносило увећану неизвјесност. Били смо сви укочени од војње цијелу ноћ, што би досадило и на задњем сједишту доброг луксузног аутомобила, камо ли овако као дрва на камиону.

Неко је испод цераде видио војни камион на другој страни. Опет мислимо да се ради о размјени. Међутим, ништа се није догодило. Камион је поново кренуо у, мени, непознатом правцу. Нада за слободу је пала у воду. Замислио сам да нас поново враћају у сплитску „Лору“. Волио бих да нас баце у јаму него у тај проклети град. Возите било гдје, само не у „Лору“! Она је загорчала живот свакој српској души која се у њој у то вријеме нашла.

Не само по моме казивању, него по каснијим изјавама свих осталих логораша, да се закључити да је „Лора“ у Сплиту, уз Осијек, најзлогласнији логор на подручју бивше Југославије. У „Лори“ су примјењивани најекстремнији поступци и методе мучења, како би у човјеку, ако већ преживи, убили дух и физички га уништили. То је рађено тако систематично и плански да логораша убију, а да за убиство не морају одговарати. Када изађе жив из логора, он више ничему не вриједи. Постаје обична рујина и у даљем животу личност без вриједности - неспособна за привређивање, а у свом дому само особа регистрована међу живима. Не могу рећи да таква особа служи у ћошку као украс, јер је накарадна и осакаћена са негативним психичким и физичким последицама. Ови људи се повремено, по изласку на слободу, веселе и славе дан

размјене као други рођендан. Међутим, многи жале што су преживјели, све у зависности од тога како је ко могао поднијети тортуре. Многи су након неколико дана, или мјесеци, након размјене извршили самоубијство. И то је знак да у човјеку убију вољу за животом.

Након неколико пређених километара, камион је скренуо са главног пута и наставио даље макадамским путем. Зауставио се испред једне, већ одавно, напуштене куће. Касније сам сазнао да је та кућа на периферији села Стипанићи, општина Дувно.

С вана се чула наредба да искачемо из камиона. Уз велике напоре, као и остали, силазим и на земљи остајем у сједећем положају. Када сам се исправио, примијетих исте особе које су мене и Фејзу одвезле у „Лору“. Био је то Дугоњче и онај бркица. На очи ми се навукао мрак. Није ваљда да опет западнем у шаке истом крвнику.

У ПОДРУМУ НАПУШТЕНОГ ДОМА

Зачудо, овог пута нас нису тукли. Само су нас спровели до подрума напуштене куће. Дугоњче је са стране заузео клечећи став са пушком у руци „на готовс“, као да је на првој борбеној линији. Када сам пролазио поред њега примијетио сам како се цинично осмјехује, ништа не говорећи, само пушком показа смјер кретања. Био је на великом опрезу.

Низ неколике дрвене степенице спустили смо се у подрумску просторију. Прозори су били заковани и затрпани камењем. Отвор на који смо ушли затворили су дрвним поклопцем, на који су навукли плуг за орање и неколико каменчина.

Како је ко улазио у подрум, стајао је уз зид и одмах мокрио. Ту прилику смо једва дочекали, ко зна када смо задњи пут то радили и мокраћа се више није могла трпјети. Када смо се мало прибрали, схватили смо да смо направили грешку. Зидови и под су били мокри и није се имало гдје сјести. И без тога је просторија била веома неусловна. Подна површина је била од набијене земље, а још се налазило неке лужине или прашина од преосталог ћумура. Ходајући по поду стварало се блато и лијепило се за ципеле.

Временом су се очи навикле на таму, па смо гледали гдје бисмо могли сјести. У једном углу су била нека стара врата и неколико црепова и самара за кров. Све је то већ било разграбљено и подијељено, као што су се и сами људи подијелили. Браћа Трипковић, Гаврило и Дамјан, су приграбили врата и смјестили се у један ћошак подрума, а око њих остали Чапљинци. Само су се они на њима смјењивали током цијелог боравка у овом подруму. Дувњаци су приграбили црепове и издвојили се између два

прозора. Купрешани су узели самаре и остале црепове и одвојили се у други ћошак. Подијелили су се по групама, вјероватно према познанству, пријатељству или сапатништву. Фејзо и ја остадосмо усамљени, без ћошка и без смјештаја. Била су на располагању још два ћошка, ако ћемо се по њима крити, али управо за ту прилику нису погодни. На овој преосталој страни се налазе степенице од којих свако бјежи због посјетилаца, а ту је и хрпа са лужином и угљеном прашином. На том дијелу је био овећи камен на коме смо пресједили цијело вријеме боравка у овоме мјесту.

За наредно мокрење одредили смо онај ћошак гдје је било угљених остатака, тако да не бисмо прљали остале дијелове нашег боравка. Дошло је вријеме да се обавља и велика нужда, па смо и то ту обављали, с обзиром да нас нису пуштали вани. Онај ко би вршио нужду затрпавао је измет у прашину као што то ради мачка.

У подруму те куће било нас је укупно 27. Поред нас двојице било је пет Чапљинаца: Гавро и Дамјан Трипковић, Драгослав Вујовић, Душан Булут и Руско Бекан; девет Дувњака: Мијо Бошњак, Милан и Раде Мајкић (отац и син), Божо Каран, Драго Боснић, један по надимку Мипс (Мирослав), Здравко Зелен, Миленко Зечевић и Мирко Зечевић.

Од једанаест Купрешана запамтио сам: Љубо и Мики Шебез (отац и син), браћа Неђо и Драган Спремо, поп Зоран Перковић и Љубо Боснић. Осталих се не сјећам.

За вријеме боравка у овом подруму примијетио сам да нас има свакаких. Није важно одакле је ко и да ли смо се прије познавали. Сада смо у истом лонцу, исто смо преживјели и вјероватно ће нам и даље бити исто. Да ли их је измијенио овај пакао или су такви били и прије, није ми познато. Појединци су били готово неподношљиви. Умјесто да се солидаришу, они су често једни другима муке повећавали. Било је и непримјерног понашања, псовки и свађа. Нарочито лош однос им је био према мени и Фејзи, а ништа бољи нису били ни међу собом. Чак ни

свјештеник није био за примјер, у што ћемо се увјерити кроз даља догађања.

Једно дуже вријеме нико нас није ни посјећивао, ни хранио, ни малтретирао. Након дужег времена зачули су се корааци по дрвеном поду изнад нас, а потом померање камења и склањање плуга. Збили смо се сви у један ћошак као овце када се од нечега поплаше. Иначе, сваки пут када би неко долазио, овако су се сви збијали у ћошак. У просторију уђоше двојица униформисаних и унесоше бидон воде од двадесетак литара. То су ставили на задњу степеницу и одмах се вратили. По њиховом изласку ми смо прилазили води и један по један помало из чепа пили. Када су се сви изређали, ја сам се вратио до бидона и, видјевши да воде има довољно, поново чеп по чеп пио. Никако се задовољити те драгоцене течности од које се нисам могао одвојити. Неки, вјероватно, искуснији старији људи су ме опомињали да то не чиним више јер ме може узети хладноћа која је већ била неиздржљива у то вријеме. Потреба за водом је била јача од мене и моје контроле. Она ми је испирала подливе и гасила ужарено тијело настало услед дуготрајног батињања.

Чувала су нас претежно двојица или тројица стражара. Знали смо да су ту, по њиховом међусобном разговору и транзистору којим су се забављали. Вјероватно зависно од смјене, неки су се забављали на тај начин што су пуцали у наше прозоре. Да ли су то радили да нас застраше, није ми јасно. У тим случајевима смо се збијали између прозора, мада је опет постојала опасност од риколета, ако метак пробије заковани прозор. Често су практиковали да пјевамо неке њихове пјесме. Тако су наши пјевали и по неколико сати дневно, можда цијелу смјену наших чувара. Ја сам се овом приликом извукао јер ови не знају ко пјева, а ко не пјева, с обзиром да смо били унутра. Отац ми је умро прије пет мјесеци, и по православном обичају сам жалио. Неки стражари су знали да су им ту комшије или познаници, па су их прозивали и пријетили им.

Дани и часови су пролазили веома споро. Већ сам навикао на то да је вријеме за нас стало. У првим данима боравка у овој кући измијењао се велики број војника у маскирним униформама, интересујући се за своје комшије. Били су расположени да их туку, али им бркати стражар, који је најчешће ту био, није дозвољавао. Долазили су неки са списковима и папирима, али су и сами правили спискове и прозивке. Све се то одвијало кроз заковани прозор, јер нико није улазио унутра, а ми их нисмо могли добро видјети. Вјероватно нису хтјели улазити унутра знајући да ту вршимо нужду поред себе и да смо се усмрдели као торови.

Ипак су се досјетили да ступе у контакт са нама, а да не улазе у јазбину. Отварали су поклопац и измислили методу прозивке по већ сачињеном списку. Неке би изводили напоље, а неке заустављали на самим степеницама у висини кукова са подом на коме они стоје. Није то био никакав професионализам и званично испитивање. Било је то стражарско иживљавање. Једноставно, да нас боље упознају, да виде како изгледамо и одакле смо. Затим би услиједили ударци чизмама и кундацима. Ударали су по глави, леђима, прсима, по врату, гдје стигну. Чим би се један од прозваних скотрљао низ степенице, они су прозивали следећег и тако редом до задњег. То су у једном дану неколико пута понављали. Долазили су у различитом саставу и из различитих мјеста. Неки су се чак и представљали да су из Макарске, из Имотског, мјештани... Једна група се представила да су припадници специјалне јединице „Жути мрави“.

Мјештани су се једном приликом најгоре показали. Чули су, ваљда, да смо ту смјештени, ко смо и одакле смо, па су се искупили да нас линчују. Чула се бучна галама, псовке, лавез паса и вриска жена. Провирио сам између дасака кроз прозор и угледао на ливади испред куће овећу групу људи и жена. Псовали су и наваљивали да уђу у кућу. На нашу срећу, стражари им то нису дозвољавали. Отпочели су међусобну расправу и свађу. У рукама су држали мотке и разне пољопривредне алатке, убјеђујући

стражаре да и они имају право на нас, јер смо на њиховој територији. Једна жена прилази стражару и моли га да је пусти унутра, а у руци држи маказе за шишање оваца:

„Пусти ме, само да једноме откинем ухо!“

Преписка се наставила и на крају се завршила пуцњавом. На тај начин су стражари разгонили окупљену масу, дајући им до знања да од њихових намјера нема ништа. Разишли су се незадовољни, уз негодовање и пријетњу да ће се поново вратити.

Добро је да их нису пустили. Тада би било свашта. Ко зна да ли би нас и у животу оставили? Та група мјештана, наоружана као у сељачкој буни Матије Гупца, би нас осакатила и изболо. Растргли би нас и пси које су са собом водили.

Истина је, стражари нас не препуштају никоме, а они нас редовно туку и малтретирају. Као да су нас чували за властито иживљавање.

Какав ли је ово казамат? До сада смо били у неким објектима гдје смо могли задржати чистоћу и имати макар природну дневну свјетлост. Ово је било прљавије од штале. Боравили смо у невјероватном смраду, прљавштине и таме. Само смо по малим зрачцима свјетлости која је продирала између дасака, или испалог чвора, знали када је дан а када је ноћ. Постали смо прави пећински људи. Забрадатули смо, коса је прљава и умазана од крви и прљавштине. Нокти су порасли и од прљавштине црни као код механичара, кожа прљава као код рудара када излазе из запрашеног простора, одјећа флекава и замазана од крви, блата и лужине. Све је то стварало ужасну слику, а прави отров за ноздрве. Вршили смо велику и малу нужду на истом мјесту гдје и боравимо. Они који су то радили затрпавали су фекалије у прашину, али ипак било је то поред нас и скупа са нашим смрадом стварало неподношљиву атмосферу.

Неко од присутних је запамтио и пратио дане и датуме, па сам тако дошао до сазнања да је то био шеснаести дан по заробљавању, и ја сам осјетио потребу да вршим велику нужду. Уз велику непријатност, али потреба је по-

треба, а уз то невоља, отишао сам у онај, за то одређени ћошак, и то обавио уз велику муку и напор. Вјероватно такве болове осјећа жена приликом порођаја. Најрадије бих се ослободио такве потребе, али сам то ипак некада морао урадити. Једва сам се ријешио уз страховита напрезања, мучење и крварење. Природну срамоту и поглед присутних, мада незаинтересованих, прикривала је тама у просторији.

И на овом мјесту су ноћи биле веома дуге а уз то и неподношљиво хладне. Без обзира што би вани свањавало и указивало се „зубато сунце“, у нашем подруму би остајао мрак и тиме продужавао претходну ноћ.

Сваки дан је био на свој начин тежак и неизвјестан, па је тиме и очај немогуће описати, или на исти начин понављати. Поред тортуре и туча, разарала нас је и неусловност. Мада сам био свјестан ситуације, да сам заробљеник без икаквих права, па их нисам ни тражио, нити од екстремиста очекивао, ипак сам се питао: каква ли је свијест званичника који су нас овдје смјестили? Овдје би и јазавцу било неусловно, камо ли човјеку. Да смо окорјели злочинци, овдје нас не би требали држати и овако са нама поступати. Много би било природније да су нас одмах побили, или ако већ нису, да су нас негдје смјестили где су повољнији услови и држали до коначне пресуде.

На примјер, ратни злочинац из Другог свјетског рата, Хрват Андрија Артуковић, са чијим злочинима је упознат цијели свијет, за вријеме хапшења и наводног суђења био је смјештен у правом апартману. Чували су га као недоношче у инкубатору, да би се опоравио и био спреман за суђење. Међутим, од Срба логораша нико није имао ни минимум животних услова док је боравио у хрватско-муслиманским затворима, без обзира о ком се ратном периоду радило: 1914 - 1918; 1941 - 1945; 1991 - 1995. године. Увијек су нас затварали у подруме, хангаре, силосе, магацине, тунеле и сличне објекте, човјеку неусловне за живот.

Будући да смо поодавно заробљени, а за то вријеме Танталове муке преживјели, заборавили смо и властита

имена, камо ли који је дан и датум. Али, по оној народној: „сви људи знају све“ дођосмо до сазнања да је сутра Први мај - празник рада. Тада сам рекао:

„За празник ће нас наградити размјеном!“

Снила баба, што би била рада - честа је изрека у народу. Заиста, дошли су и одвели Дувњаке. Нисмо знали куда су их одвели, али би на неки начин дошли до сазнања да је била размјена. За остале је то представљало разочарање, макар се радило и о самој смрти. Добили смо нове батине, улили нам више страха у кости, и даље смо изложени гладовању и смрзавању. Заболио ме је и онај дио тијела на коме сам раније могао сједити. И задњица боли од сједења на камену, па сам дошао у ситуацију да не могу ни сједити, ни стајати. Лежао бих, и спавао онолико колико су стражари дозвољавали, или колико се могло од хладноће. Наслонио бих се на Фејзу, а он на мене, и тако скупа на ону угљену прашину преваљени на страну дријемали, гурећи се један уз другога. Мислим да током читаве седмице нисам прспавао више од седам до осам сати. Све је више додијало: глад, хладноћа, тама, сједење... Исправити се у просторији нисам могао, па ни за стајање нисам имао услове. Чак и они нижи од мене нису могли устати од плафонских греда у које су ударили главом, нарочито ноћу.

Ипак сам се једног дана мало снашао. Направио сам удубљење за ноге и тако се могао исправити између двије греде. Касније сам временом рупу проширивао и разгртао земљу у страну, тако да сам могао направити два до три корака. Због изнемоглости и неподношљивих услова, нисам се могао кретати, па сам најчешће стајао наслоњен на зид, толико да исправим леђа и испружим ноге. На том мјесту су се мијењали и остали височији логораши.

У једном тренутку сам се „нашао“ у другачијем свијету. Умјесто подрума, „видио“ сам властиту кућу и кухињу у њој. Поред себе сам „угледао“ сто препун хране и за столом моју супругу. Мирис хране ме опио и привукао, па сам нагло закорачио и са испруженом руком халапљиво кренуо да се дохватим јела. Рука је нагло клонула, а прсте

сам огребао о зид. Стао сам, отресао главом и прстима протрљо очи вративши се у сурову стварност.

Неко од наших је те моје покрете и поступак приметио, пришао ми и питао шта се дешава. Испричао сам о слици коју сам тренутно угледао, а двојица потврдише да се то и њима догађало. Драган Спремо рече како је у халуцинирајућем тренутку у властитој кући сједио поред топлог шпорета, држећи у једној руци комад хљеба, а у другој комад пите, не знајући који комад прије да загризе.

Овакве и сличне халуцинације нису биле изненађујуће. Страховито смо гладовали. У протеклој седмици нисам појео више од неколико залогаја. Истина, једног дана су нам убацили један картонски пакет са храном. Када неко долази да нас бије, ови наши се збијају у ћошак јашући један по другоме да се што дубље увуку у масу, а када нешто донесу, они су први на степеницама да преузму и да себи највише награбе. Умјесто да достављену храну равномјерно подијеле, па да сви добијемо по парченце, они су је рашчупали као вукови. Помрчина им је одговарала јер се не види ко и колико граби. Трпали су у џепове и у њедра, а када се у подруму потпуно смрачило услед пада ноћи, и када би неки закуњали, грабљивци би вадили храну и у тами јели. Жвакали су, мислећи да их нико не чује и не види. Фејзо и ја смо мирно сједили на нашем камену и прислушкивали. Згражавали смо се на такво понашање. У томе се посебно истицао Мијо Бошњак из Дувна, Љубо Боснић са Купреса, власник тамошњег кафећа, ожењен Словенком. Ништа нису бољи ни поједини Чапљинци, као и сам свјештеник Зоран Перковић. Он је приграбио комад сланине, и када му је неко тражио да му мало удијели, он га је дрско одбио рекавши да неда никоме док се он не наједе. На поновну молбу макар за кожу од сланине, он опет одговара да има добре зубе и да је послјије њега не треба ни керу давати, јер не би имао шта појести. Непрекидно су се свађали, псовали и пријетили једни другима. Умјесто да се прикрију у тишини, оглашавали су се галамом. Будући да такво понашање нисам мо-

гао више подносити, огласио сам се критиком и дао им до знања да знам шта се ради:

„Нека вас је срамота! И треба да нас побију када смо овакви. А оне што су храну приграбили и сада је кријући једу, нека је посебно срамота! Ваљда ћемо и ми ову голготу преживјети.“

На неки начин сам себи дао ријеч да ћу, ако икада изађем жив из овога пакла, ово понашање објелоданити.

Неко се изгледа послѣ овога освијестио, смирили су се, а не знам да ли им је савјест дозвољавала да заспу. Мени се опет наметнуло неколико проблематичних закључака и питања без одговора. Зашто су се људи у оваквим ситуацијама овако понашали? Као да им је мало оно што трпе, па хоће да погоршају себи и другима ситуацију. Да ли су одувјек били такви, или их је тренутно стање измијенило? Да ли људи у паклу постају зли?

Могао бих ове људе разврстати у три групе: једни сматрају да су грешком или неправдом овдје, па се стално намећу другој страни као да су лојални, нарочито они што су ожењени Хрватицом, муслиманком или неком другом вјером, па и тиме да им је мајка друге вјере. Други гунђају и осуђују своје, као да би више волили да су она „друга страна“, па се и они на тај начин додворавају. Трећи су мирни, повучени у себе, изоловани од даљњег свијета, трпе и чекају даљу судбину затворени у своју муку.

Познато је да у ратним временима и тешким ситуацијама добри постају још бољи, а лоши постају зликовци. И у нашој групи се изгледа након оне моје критике нечија душа оплеменила, па ми је у руке тутнуо парче хљеба и залагај сланине. У оном мраку нисам ни распознавао људе, које чак нисам још добро ни упознао, али бих могао тврдити да је то био Драгослав Вујовић из Чапљине. Мислећи да Фејзо не једе сланину, њему је дао парче хљеба и комадић сира. Тако смо у току цијеле седмице, тек по други пут, прогутали неки залагај хране.

Када је свануло, ови наши сапатници поново се почеше свађати и препирати. Толико зла у глави и ружних ријечи у устима просто је несхватљиво, тим прије што

смо ближе мртвари него надмудривању и пријетњи: шта ће бити када одавде изађемо. Све је то погоршало слику и услове у нашој мрачној, прљавој, влажној, хладној и усмрђелој подрумчини. Овакво понашање је узнемирило и стражаре, па су пуцњавом опомињали да се утишамо и да се звук не чује. То их је, вјероватно, побудило на идеју да стално пјевамо како не би имали времена за међусобне расправе.

Из неприлике у неприлику: како је била досадна свађа и препирка, тако је досадила пјесма из сата у сат. Најчешћа пјесма коју су тражили да се пјева је:

Ево зоре, ево дана,
Ево Јуре и Бобана.
Јуре зове, Бобан виче:
За дом спремни поглавниче!
За дом спремни бијелог птића,
Поглавника Павелића!

Обавезно је било понављати сваку пјесму три пута, јер се ми крстимо са три прста, а повремено су тражили и да се пјева по три сата.

Што се тиче опште ситуације, и поред присуства стражара, изгледало је као да смо заборављени. Нико више не доноси ни воду ни храну. Изгледало је као да са нама експериментишу као на покусним кунџима, колико ћемо издржати без тих основних животних потрепштина.

Ипак, сви смо преживјели ову голготу, претворени у кртице. Смјењивали смо се на рупи у прозору да гледамо свјетлост и да задржавамо очну функцију. У даљини се могло примјетити мало поље, издијељено на њиве оранице, по којима је био прошаран снијег. Радо сам гледао то бјелило и пејсаж, из разлога да ме не савлада сјепило.

Мислим да смо у том подруму провели око седам дана. За то вријеме стражари су са добром намјером ушли само два-три пута, а то је када су донијели воду и у два наврата дотурили мало хране на отвор. Остале посјете су биле честе са разлогом батињања и малтретирања.

ПУТ У НЕПОЗНАТО

Послије седам дана проведених у овој подрумчини, чујемо рад мотора неког возила. Домало, прозваше Фејзу и мене уз наређење да изађемо вани, чим се отвори поклопац. Излазак из ове јазбине ме донекле и обрадовао, сматрајући да више ништа нема страшно шта год да радили са нама.

По изласку, ипак проблеми са гледањем. Одвикао сам се од дневне свјетлости, па ме на излазу из куће дочека мрачна слика и бол у очима. Ови што нас спроводе даље, изгледа да су били стрпљиви, па су нас пустили да стојимо на једном мјесту извјесно вријеме. То су искористили за попуњавање некаквих формулара у које су унијели основне податке. Питали су за наш потврдан одговор о висини, тежини, облику лица, боји косе и очију. Као да нас црта. Посумњао сам да нас припремају за ликвидацију, па уносе основне податке ради лакше идентификације, ако дође до размјене лешева.

Помислио сам: немам више шта да изгубим па сам упитао:

„Куда нас водите?“

„У централни затвор“ одговорио ми је један од двојице пратилаца.

Опет се намеће страх и сумња да нас поново не воде у „Лору“, јер је то најцентралнији затвор који постоји.

Повезаше нас лисицама позади и угураше у плаву „ладу 1500“. Руке су ми биле толико набрекле да су их једва свезали копчајући лисице на први зуб. Приликом поласка, онај што нам је узимао податке упита колегу:

„Знаш ли шта треба да радиш?“

„Знам. Неће бити проблема“ одговорио је.

Оклоп страха се појачава. Тијело се грчи и зебе, мисли су уперене само на једно. Засигурно је то крај, и са тим нема проблема ни опирања. Чак постоји и доза радости, на неки начин, због скраћења мука. Али постоји и друга доза страха, да ли ће то бити дуготрајно и свирепо, или тренутно смакнуће. Других мисли нема, и ми ту нисмо да мислимо, они су задужени да мисле шта ће са нама. Ми смо ту једна обична тјелесна маса. без права на живот, камо ли нека друга људска права.

Возили смо се извјесно вријеме у потпуној тишини. Двојица пратилаца ништа не говоре, ми поготову. Били смо у свом свијету са црним илузијама, а они за нас незаинтересовани. Тек након дужег путовања, један је упитао јесмо ли ожењени и имамо ли дјецу. Наметнуо ми се закључак да провјерава има ли нас ко жалити када нас испребијају и у јаму баце.

Међутим, нису нас ни пипнули од самог преузимања, нити су се разбојнички понашали. Чак су касније питали да ли нас жуљају лисице, али на наш потврдни одговор рекоше да су нас везали на задњи зуб и да ту не могу ништа помоћи.

Приликом вожње упорно сам се трудио да препознам пут и да видим гдје нас то возе, али узалуд. Изгледа да ја туда никада нисам прошао, па ми је све било непознато. Пратио сам саобраћајне знаке и путоказе, па када сам на једној раскрсници угледао путоказ за Сплит, претрнуо сам. Повјеровоа сам да нас поново возе у „Лору“ коју смо запамтили за сва времена. На срећу, возач је продужио право, и након неколико минута вожње стигосмо пред једно насеље у којем, такође, никада прије нисам био. Била је то последња станица нашег путовања - Љубушки. Мислио сам да ће нас одвести у Чапљину, јер сам чуо да се војска ЈНА повукла из касарне, а да су ту они основали логор за Србе.

ОД НАДЕ ДО БЕЗНАЂА

Љубушки – војно-историски затвор Хрватског вијећа одбране

Била је то зграда старог Секретаријата унутрашњих послова, уз коју је затвор. Он је годинама био ван употребе и није служио својој сврси, с обзиром да је већ дуго година за херцеговачку регију централни затвор био у Мостару. Зграда и сам затвор су веома стари, можда и из времена Аустро-Угарске монархије. Сада су затвор активирали као логор, а зграду за управу и команду ХВО-а.

Не могу се сјетити ко нас је примио у овом логору, чак ни броја њиховог. Страх и долазак у непознато су учинили своје. Једино сам запамтио једног старијег човјека кога зваше Пивац. Касније се испоставило да је он најстарији по годинама у логору, као и најопаснији. Уствари, он је био једини за кога се може рећи да је човјек у годинама. Тада је имао око педесетак година. Сви остали су пуно млађи од њега, са дуплом разликом година.

Послије детаљног претреса, који је био непотребан јер смо већ у њиховим рукама, и уношења некаквих података, дадоше нам по два листа папира. Добили смо задатак да на њима напишемо све о нама: гдје смо и шта радили, са ким смо радили, које старјешине ЈНА познајемо, кога смо имали у комшилуку, са ким смо се дружили...

Сјели смо за сто, један поред другог, и почели писати. Ту се ипак нешто требало мислити, па и сконцентрирати. Али, у томе нас је спречавао управник затвора Драган Матић који нас је приликом писања често прекидао разним питањима и упадицама. На питање смо морали одговорити не прекидајући писање и не подижући главу.

Губио сам повремено оријентацију и смисао реченице, па је писање на тај начин ишло веома тешко. Оловку као да сам први пут у животу узео у руке. Ваљда што су пребијени кажипрст и натекла згњечена шака изобличили руку, па са њом не знам ни оловку држати, још теже писати. Матић се користио палицом ударајући нас по леђима да пишемо брже.

Када смо, уз извјесно малтретирање, завршили са писањем изјава, одвели су нас и убацили у затворске ћелије. Притом су ме раздвојили од Фејзе. Мене су затворили у „четворку“, а Фејзу у „петицу“. Дошли смо у непознато и у нову неизвјесност а нисмо скупа. То ми још теже пада.

Како ме угураше на врата ћелије, ту сам и остао по затварању. Била је већ пуна. Њих десет, сви некако подједнаки, ошишани наћелаво, сви у нашим војничким униформама. Били су сви са Купреса. На први поглед не изгледају исцрпљено ни испребијано. Као новајлија и тек убачен изгледао сам им некако чудно. Али, нису се они томе чудили, што су ми признали касније по упознавању, него моме тијелу и изгледу послје „Лоре“ и подрума. Питали су се одакле овај човјек долази и како је уопште још на ногама. Изгледао сам им као пацов из канализације. Видио сам по њиховом изразу лица да ме гледају са запрепашћењем. Нити могу да то прикрију, нити јавно да ми кажу, претпостављам да би слика била идеална за филмове страве и ужаса.

С друге стране, они мени нису изгледали тако лоше. Никаквих видљивих модрица и ожиљака нису имали. Након неколико минута нијепог посматрања и мога прибирања, услиједила су и прва питања као и међусобна упознавања. Прво моје питање је било да ли их туку, с обзиром да немају таквих трагова. Они шапатом у глас говоре да их не туку, али да има доста малтретирања. Саопштили су ми да је логор формиран прије неколико дана и да су управо они њихови први „становници“ и да раде на чишћењу и припремању просторија. Рекоше и то да добијају нешто хране и једну пластичну флашу воде дневно за све у ћелији. Њихове информације ме нешто ораспо-

ложише и охрабрише, па помислих: ево коначно нешто људских услова и да се досадашње муке не понове.

Упозорили су ме на некакав њихов логорашки кућни ред, на све шта се смије а шта не смије. Гледали су ме са жаљењем, сви су хтјели помоћи а нису имали чиме. И сами су логорашаи као ја. Једино што су ми тога тренутка могли понудити је била вода. Оно мало што је било у флаши, дали су да све попијем, образлажући да ће сутра добити нову, па ћемо онда подједнако дијелити. Зачудили су се на моју изјаву да седам дана скоро ништа нисам јео, али ми ту нису могли помоћи, јер хране нису имали код себе.

Када сам се мало окријепио почело је упознавање. Уз тихи, људски, разговор интересовало их је ко сам и одакле сам, а онда су почели појединачно да се представљају они мени. Нека имена сам заборавио јер нисмо били дуго скупа, али се сјећам да су ту били: Јово Јањић, Душко Молишић, Драго Бојанић, Ристо Марић, још један Ристо (Лугоња), Бурдуш (Ђоко Марић или Петар Спремо), Маринко (Дувњак), Бошко (?) и Здравко (?)

Убрзо сам схватио да су то веома поштени и добри људи. Прави горштаци, са једне висоравни од 1500 метара надморске висине. Непријатно им је било одмах рећи какав сам изгледао, па су ме касније описивали и представљали онаквог каквог су ме првог тренутка видјели. Кажу да је то веома сложен посао описати тако изобличеног, умазаног, гаравог, необријаног, неошишаног и непочешљаног, а неиспаваног, усуканог, испребијаног и натеклог човјека.

Од тренутка заробљавања први пут сам на располагању имао право богатство: једно ћебе, и први пут сам преспавао цијелу ноћ. Било је топло. Спавао сам у сувом. Први пут сам испод себе имао чист и сув дрвени под. Душек ми је био дрвена даска а јастук ципела, но ипак за досадашње услове је то био рај. Када сам се пробудио, помислио сам да је мукама дошао крај, и жалио што ме одмах овдје не доведоше.

Ови логорашаи су до сада прошли без батина и имали су колико - толико нешто од услова уз додјелу хране и

воде. И они су првих дана заробљавања били разбацани по неким селима, неки су били у „Лори“, Задру и другим мјестима. Ових десет је прошле седмице смјештено на ово мјесто и били су мирни. Они су хелије очистили од некаквих ствари, архивских докумената и других папира. Можда је овај напуштени затвор једно вријеме користила резервна милиција, што сам закључио по одјећи у сталажи једне просторије.

Да је мирно, увјерио сам се по преспаваној ноћи. Одахнуо сам душом и тијелом, сматрајући да је пакао прошао и да убудуће неће тако бити док не уследи некаква размјена, којој сам се већ надао, када ме већ нису дотукли у првим данима.

Следећег дана ситуација се знатно погоршала. Од мировања нема ништа. Узнемирени смо и ми и они. Зашто се баш то десило када сам ја ту дошао? Нисам ли ја донио несрећу са собом, или ме она упорно прати? Овога пута за погоршање ситуације су криви наши артиљерци. Гађали су Љубушки, наводно из ВБР-а (вишецијевни бацач ракета). Од неколико ракета које су пале по градићу, према њиховој причи, страдале су двије дјевојчице и двоје одраслих мјештана.

То је логорске стражаре разбјеснило, као и све остале становнике. Као да су дирнули осе у осињаку. Били су веома љути и узнемирени. Одмах су у нама видјели кривце, јер једино на нама могу искалити бијес. Изненада су упали у хелију и на под бацили неколико гелера од гранате.

„Знате ли шта је ово?“ питали су.

Купрешани су ћутали и нијемо гледали, а они се обрадише мени.

„Ти би морао знати, њихов си капетан“.

„Знам, то су гелери од граната“ одговорио сам.

Онда нас тим комадима почеше ударати по глави, сваког по неколико пута. Купрешани су били ошишани на ћелаво и одмах се могла видјети крв по њиховим главама. Код мене је још била дуга коса, па сам крв осјетио тек када ми је процурила по врату.

Стражари су били суманути, псовали су и искривљених лица изражавали велику мржњу и бијес, ударајући неконтролисано. Посјетили су на овај начин и осталих девет ћелија у којима је било по петнаестак заробљеника, и према свима исто поновили. Деветка је била двоструко већа од осталих ћелија, па мислим да је у логору било око 150 заробљених. Међу нама су били и млади редовни војници који су заробљени у Чапљини. Они су били у посебно одвојеним просторијама и имали су такође посебан (бољи) третман. Њих 24 су остали неевакуисани „захваљујући“ свом командиру поручнику, официру ЈНА, хрватске вјероисповијести. Он је испод униформе имао цивилну одјећу, и на одређено мјесто за хеликоптерску евакуацију није довео војнике, него је са себе збацио униформу упутивши се на супротну страну, то јест на капију, и отишао „својима“. Војници су остали сами у опкољеној касарни, изгубљени и предати на милост и немилост другој страни.

Наредног дана нисмо добили ни воду ни храну. Потрошио сам и тај један мирни дан. Отпочели су са тучом и тортуром. При уласку некога од њихових, морали смо стати уз зид у став „мирно“, постројени у двије врсте окренути зиду. Нико се није смио помјерити без њихове наредбе. А они су радили шта су хтјели: припиткивали, пријетили, ударали, псовали и шта им је пало на памет. По изласку из ћелије наређују да радимо склекове, а да се увјере да то заиста чинимо, повиривали су на округли отвор на вратима, такозваној „шпијунки“.

Повремено би нас изводили у двориште да тамо радимо склекове и разне друге вјежбе. Нису то радили ради нашег добра, него да нас муче, исцрпљују и малтретирају. Ми смо се излуђивали од дуготрајног кондицирања. То не би издржали ни врхунски атлетичари, ни било који професионални спортисти, камоли логораши, нарочито они што су испребијани. Састављали би по три ћелије скупа и малтретирали их сатима, па онда следеће три, и све тако редом.

У вријеме доручка следећег дана, на хелију додијелише једно парче хљеба и кришку сира. Ако би то равномерно дијелили на нас једанаест, онда би свако добио по залогај хљеба и мрвицу сира, величине нокта на прсту. То је било за читав тај дан. Малтретирања, посматрања кроз шпијунку и склекова није фалило. Углавном, мира није било више од неколико минута. Наједанпут, неко наиђе ходником и, ударајући ногом у свака врата, наређује да се раде склекови. У повратку провирује кроз шпијунку и контролише да ли смо испоштовали наредбу. Сви који долазе у посјету имају дивљачку нарав и понашање.

И они би се могли сврстати у неколико група. Једни су „ситна и непримијећена раја“, претежно страшљивци и кукавице, биједне личности. Њима се указала прилика да буду неко и нешто, па просипају силу на немоћним и исцрпљеним тијелима. Сретни су што им се указала прилика да и они могу бити изнад некога да га газе и понижавају.

Други су већ са искуством мучитеља, хладнији су и смиренији у злочиначком послу. Воле да жртву муче што дуже и што мучније, радећи то полако и уживајући у томе.

Трећи су окорјели зликовци, убице и кољачи. Они не разговарају ништа са жртвом, не интересује их ко је, одакле, и да ли је крив или није. Они имају своју осуду и свој суд.

На нашу несрећу, прегазиле су нас све три врсте зликоваца, о којима нико никада неће свједочити, јер није дочекао слободу.

Пред нама су испољавали различита мишљења и коментаре, вјерујући и тврдећи да су у праву, а ми смо морали аминovati и слушати уз одобравање и потврђивање њихових излагања. Подучавали су нас као када подучавају дијете које тек проговори или пође у школу.

Послије два дана овамо су довели и остале заробљенике из подрума у Стипанићима. Ти несрећници су мислили да су нас одвели на размјену, па су се страховито зачудили када су нас угледали.

У то вријеме са Купреса је било 63 заробљеника. Међу њима је био и Бранислав Канлић, момак са психичком маном, просто речено луд. Логорски стражари су га прозвали „генерал“ и његово стање су искористили да преко њега врше злостављање и малтретирање. Вјероватно несвјесно, ставио се у службу непријатеља. Са њим је био и брат му (?), нешто чистијег разума, али га у томе није могао спријечити.

Највише проблема нам је задавао приликом извођења у двориште за „кондицирање“ и у вријеме подјеле хране. Дали су му комад електричног кабла великог пресека, као и власт, да он шета околу и надгледа наш рад вјежби. За кога би он сматрао да не ради добро, или на кога стражари покажу, он би са каблом ударао по леђима и глави. То се стражарима допало, па су га стално на некога упућивали:

„Ено, онај тамо не ради добро!“ упирали би прстом у било кога логораша.

Он би му одмах прилазио и, будала као будала, немајући обзира ни осјећаја, силовито замахивао и ударао као по клади.

Често сам и сам лоше вјежбао, јер нисам могао ни чучнути, камо ли гимнастицирати. А они су измишљали и наређивали да радимо веома тешке и сложене гимнастичке вјежбе.

„Генерал“ је само на једној ноzi имао некакву ципелетину, а на другој вунену чарапу. Тешко онеме кога закачи кундуrom. Мене је једном приликом, док смо радили склекове, ударио ногом у главу. Ударио ме је у предјелу ока, а да ли је ногом са ципелом или само вуненом чарапом - не знам. Знам једино то да ми је набио прљавштину у око, које се касније затворило од отока и дуго послије било крваво и на њега нисам јасно видио.

На питање стражара шта ми је са оком, морао сам одговарати да сам пао са кревета, којег у хелији уствари није ни било.

Двориште је било веома прљаво и неуредно. Како дуго није кориштено, обрасло је коровом који је приликом

гажења сатрвен, а у једном ћошку је био пепео и лужина од паљења архивских докумената. Услед падања на неуредно тло, још више смо се прљали, а воде нема ни за пиће, камо ли за прање. Задњи пут сам се умιο онога јутра пред заробљавање, и ко зна када ћу опет, јер за то не видим прилику. Када су нам нешто давали за јело, руке бих само обрисао већ прљаву и умазану блузу, и то само онај дио са којим ћу узети јело.

У очајном стању, издробљеног тијела и душе, дочекао сам свануће четвртог маја, кобне 1992. године - мој 34. рођендан. Само дотле је била моја младост, здравље и пуна снага. Остатак живота је хибридан. Овдје су, као ђаволи, и о томе водили рачуна. Полицајац Бобан наређује „генералу“ да ме за рођендан „почасти“ са десет шамара, а ако се за то вријеме помјерим - да понови.

И да сам луђи од „генерала“ знао бих да је боље примити десет него двадесет шамара, па сам се припремио и намјестио чврсто да останем на ногама. „Генерал“ удара из све снаге, полуотвореним шакама лупа по образима и ушима. Онако без мозга, нема ни осјећај ни прецизност, а рука му као лопата. Једва сам чекао да изброји до десет. Све ударце сам издржао и кренуо сам према ћелији.

Бобан гада врисну:

„Ено, помјерио се! Понови шамаре.“

У поновљеном поступку уживају и „генерал“ и Бобан. Издржао сам и наредних десет. Бобану је било криво, па нареди још четири шамара после којих ме отјерао у ћелију.

Послије четвртог, односно двадесетчетвртог, осјетио сам да ми је нешто пукло у лијевом уху. Једно вријеме је из њега цурила крв, а касније је стално било пуно смоле и сукрвице. Ситне тонове нисам чуо, а јаки су ми разарали главу.

За успомену од „генерала“ имам: неколико дубоко урезаних удараца електричним каблом по леђима и глави, крваво и затворено око, стотињак шамара и напуклу бубну опну на лијевом уху. Снага без разума је највеће зло.

Шамарање је падало у свакој прилици, нарочито када смо одлазили у клозет и када смо стајали у реду за храну. Најтеже су прошли они што су били са њим у нашој ћелији. Стражар наиђе поред ћелије и успут нареди:

„Хајде генерале, сваком по пет!“

Он би са задовољством одмах шамарао, па умјесто пет, одваљивао би до десет шамара. Било је, кажу, људи који су од њега примили и по двјеста шамара у току боравка у том логору, ако не и више. Многи су због тога излуђивали, пријетили му да ће га убити ако одавде скупа изађу, али је то све било без резултата, чак је и погоршавало стање.

***

Иначе, у овом логору смо основно вријеме проводили сједећи на поду. Спавали смо онолико колико су нам стражари дозвољавали. Имали смо по једно ћебе на располагању. Не знам да ли га је било потребније ставити испод себе или се са њиме покрити. Јастук је, наравно, била ципела, једна или обадвије - по жељи.

Страховито су нас узнемиравале свирене за узбуну. Оне би нас прекидале у свим активностима које смо обављали, па и када би само сједили, квариле би нам тај мир, којег смо понекад имали. Кад год би чули њихово завијање претпостављали смо да ће се нешто догодити. То нас је једном опекло са гранатирањем, па смо ми испаштали. У суштини, испаштали смо за све: када наши борци негдје напредују, када неко од њихових настрада, када је неко од њихових рањен или болестан, када нису расположени, па чак ако киша пада или није задуго падала...

Сирене су нас прекидале у обједовању, па је било: шта је ко појео, појео. Такође су прекидале кондицирање, пјесму, тучу и малтретирање, јер би стражари одмах све напуштали и одлазили у подрум зграде који им је служио као склониште. Једино тада је за нас било боље, али смо страховали од последица поновног доласка, када су још љући и разјаренији. Тако је и испитивање прекидано, ако бисмо могли то назвати испитивањем. Моје испитивање

је окончано тек након трећег саслушања. Прво је било у управној згради у Љубушком, кога су прекинуле сирене. Након неколико дана, нас шесторицу су камионом одвезли у неко насеље неколико километара од Љубушког, па је и то сирена прекинула. Трећи пут су ме опет одвезли са групом логораша, опет у неко насеље поред Љубушког. Чини ми се да је то била откупна дуванска станица (Клобук или Виховићи). Приметио сам на спрату једне зграде много војничких кревета. Да ли је то била пољска болница или војнички бивак, не знам.

Главни испитивач је био Срећко Томић, економиста. Његов ортак је увијек био исти, али никада нисам сазнао његово име. Био је повисок, а мршавији је него што би требао бити по конструкцији. Поред њих би сједио један од стражара. Као испитивачи нису били професионални, као они у Грудима. Нису били ни коректни ни стручни, па је испитивање било напорно и мучно. Свако испитивање је почињао из почетка, као да ме увијек први пут види. Приликом узимања првих основних података, сазнавши да сам рођен у Невесињу, Томић записничару диктира:

„Пиши овако: Припадник четничког покрета Арсена Граховца у Невесињу.“

У Мостару сам стварно чуо за тог, сада покојног, Арсена Граховца, да се мобилисао и са једном групом сународника основао јединицу на чијем је челу био. Ништа више нисам знао нити ме је у то вријеме било ко интересовао, јер су за мене све остале јединице, осим легалне и државне војске ЈНА, биле паравојне, исто као и на другој страни. Распитујући се касније о томе човјеку, сазнао сам да је погинуо управо на дан моје размјене на Рошцима изнад Мостара.

Није их могла разувјерити ни чињеница и образложење да сам ја само рођен у Невесињу, и да сам се одселио са родитељима у Сарајево у трећој години живота, те да од десете године живим у Мостару. Они ништа не вјерују, па се у нека доба питам: што ми постављају питања када не желе такав одговор. Џаба им је одговарати на питање о висини плате, о радном мјесту и формацијском положају,

о томе да нисам учествовао у ратним операцијама, итд. Они хоће да кажем оно што њима одговара а то је: да сам четник, убица, кољач и зликовац. Иако то нисам рекао, они су вјероватно тако написали, што претпостављам по мојој регистрацији, а то је: ратни злочинац број 9.

На крају испитивања дају оцјену да нису задовољни и да ово све не ваља, јер сам лагао. Онда примјењују пријетње са разним облицима мучења, а на крају стријељањем.

„Кости ћеш оставити у западној Херцеговини“, говорио ми је Срећко додајући неке стихове у квази-поезији:

Ноћ тамна, земља влажна, птице цвркућу.

Мртав Драго лежи - земља га хрватска покрива.

А тамо негдје силована и убијена жена.

Дјеца у дому за сирочад...

Цинично је климао главом и осмјехивао се. То ми је било веће зло од физичког, јер сам помишљао да, можда, зна да се нешто тако стварно и десило.

Приликом испитивања никога нисам хтјео увући у незгодну ситуацију, а тиме сам погоршавао своју. Многе податке, као ни личности, нисам хтјео открити, иако су вјеровали да са њима располажем. Правио сам се невјешт. Наоружани стражар је на таква питања скакао и ударао ме кундаком по леђима, врату и прсима, претпостављајући да не откривам праву истину. На крају испитивања слиједи закључак:

„Ово што си нам рекао ништа не ваља.“

Саопштава Срећко и упирући прстом према вратима додаје:

„Водите га на извршење пресуде!“

Стражар ме зграбио за раме и одвукао у једну просторију гдје ме је закључао. Соба је била висока, на прозорима металне решетке, а стакла облијељена новинским папиром. Врата су метална, а под бетонски. Стрепио сам ишчекујући даљи ток догађаја. Помокрио сам се у један ћошак и одбројавао задње минуте живота. Нисам више мислио ни на породицу, са њом сам се већ давно поздравио у првим данима пакла. Једино сам размишљао о самом чину извршења пресуде. Стријељање је награда, са-

мо да не буде клање или вјешање. Они не воле брзо убити човјека. Мало уживају ако се жртва кратко пати, трза и напречац сконча. Највише сам гледао партизанских филмова гдје се изводи стријељање. Донио сам одлуку да будем миран и сталожен, исто као у „Лори“ када ме Вук повео на „операцију“. То је њима ударац у душу.

Чекање се одужило. У ову просторију више никога не доводе. Шта је са осталима? Било нас је шесторица на камиону које су ваљда негдје посебно држали. Чујем пуцњаву. Није плотунска, него појединачна. Није ваљда да и над осталима врше исту пресуду? Свашта се сада врти по глави. Нестрпљиво ишчекујем рјешење, макар и најгоре, само да се ово прекрати. Опет пуцњава, па послије ње затишје. Онда долази Срећко са стражаром и са врата пита:

„Јеси ли се предомислио, хоћеш ли рећи истину?“ питао је.

„Што сам знао и рекао сам“ одговорих.

Завладао је кратки тајац. Посматрао ме је једно вријеме, а онда наредио стражару да ме води. Одвео ме је на мјесто гдје су ме испитивали. Пред вратима је стајао камион, а поред њега сви наши које су у тој тури повезли. Потом наредише да се пењемо у камион. Враћају нас у Љубушки. Успут размишљам: ово им је била метода застрашивања да би добили што више података, а да што више препадну и излуде људе. Да мисле како их једног по једног стријељају. Сви су били посебно затворени у одвојене просторије, и сваком су говорили да иде на стријељање. Да би нас у то убиједили, слушали смо пуцњаву како би помислили да је један од наших стријељан, и све тако редом, једног по једног заварвају са лажним стријељањем.

Да ли је, можда, дошло до промјене наредбе, или је тактичка варка, не знам. Углавном, мој живот се наставио а агонија продужила.

У Љубушком су први дани били најтежи. Као и у сваком логору, новајлије највише настрадају. У првим данима свакога испребијају, а касније мање или никако.

Не може се рећи да је исто, и да исто боли мене када туку другога, али је болно гледати и слушати невољне сапатника које туку пред мојим очима. Знам како им је, јер сам нешто прије њих и сам био у таквој кожи. Још болније је и теже када отац гледа како му туку сина, или када брат гледа муке свога брата.

Причао ми је Љубо Шебез, човјек са Купреса, како не памти када је ошинуо сина Микија, а душмани су га пред његовим очима ломили и мучили до бесвијести. Исти случај је био и са Миланом и Радом Мајкић из Дувна, а родом из Краљева, те са браћом Окука, Спремо и Трпковић. Да зло буде веће, приморавали су их да се међусобно ударају. Како је било Микију када је шамарао оца!? И обрнуто, како се Љубо осјећао док га је шамарао син? Какво понижење за обојицу? Злочинци у томе уживају. Гдје им је достојанство?

***

Четворка је била на средини ходника са ћелијама, а тачно испред улазних врата, па се кроз шпијунку нешто могло и видјети. Пратили смо нарочито када некога доводе или одводе.

Чујем галаму и псовке, видим и неко гурање у дворишту. Довели су двојицу, један је у униформи а други је цивил. Војник је био сав подеран и рањен. Честим премештањем логораша из ћелије у ћелију, касније сам се у истој нашао са обојицом, па сам могао упознати људе и њихове судбине. Рањени војник је био редовни припадник војне полиције на одслужењу војног рока у Мостару, Драган Ристановић из Грабоваца код Руме. Са другом из јединице наилази на барикаду паравојне јединице, одакле су на њих припуцали из ватреног оружја. Грађанин Новог Сада, по надимку Рус, буде смртно погођен, а Драгану је метак откинуо дио лијевог образа. Барикаду и засједу су им поставили у мјесту Бијело Поље код Мостара, на магистралном путу за Сарајево. Онако рањеним, свезали су им и очи и руке и некуда возили макадамским путевима. Пратила су их двојица. Драган и тешко рањени друг

су били на задњем сједишту аутомобила. Држао је Руса, каже, у крилу. Док су се возили повремено би се пратиоци распитивали да ли је овај жив. Увијек је одговарао да јесте. Када се смрачило они их нису ни видјели, па је Драган смишљени план успјешно спровео. Цијело вријеме је мислио на то да ће му друга, ако сазнају да је издахнуо, бацити негдје у јаму или провалију. Осјетио је да се воze неким цомбама јер се ауто једва кретао макадамским путем. Мислио је: ако га ту избаце, никада га нико више неће наћи ни идентификовати.

У току вожње друг му је само једном затражио воде, и издахнуо је на његовом крилу. И даље је пратиоцима одговарао да је жив. Када су стигли у неко насељено мјесто, саопштио им је да је овај управо умро. Тада су га претукли, иако рањеног, ваљда су га прочитали.

Још увијек су се видјеле свјеже ране и опекотине по Драгановом тијелу. На ватри су загријавали ножеве и прислањали му на прса и врат. Врелим ножевима су му на челу урезали четири слова С у знаку српског оцила, а на рукама су му гасили цигарете.

Када су га довели у Љубушки, пришили су му надимак полицајац - специјалац, па су га стално тукли, мучили и малтретирали. Био је добро развијен и одрастао и изгледао је старији него што иначе јесте, па су ови мислили да је резервиста, а они такве најживо деру.

Ране му никада нису превили нити чиме намазали и чистили. То смо му обављали ми. Кидали би са себе по комад кошуље и превијали отворену рану, пазећи барем да се не уцрва. Када се временом та рана замирила и присушила, лице му је било веома грубо и смежурано. Онако подерано је зарасло и тако остало. А, да је било на вријеме сашивено не би човјек остао унакажен.

Да напоменем и информацију од Драгана, која ми је веома тешко пала. Приликом састављања мене и њега у исту ћелију, по моме представљању њему, он рече:

„А, ти си тај капетан за кога нам је Главаш рекао да ће бити ухапшен“.

Кроз мене прође сав бијес, а потом тотална малаксалост и разочарање. Главни безбједњак (официр безбједности) је знао за заробљавање, а ништа није подузео на спречавању и спасавању. Грозота!

Други приведени заробљеник је био цивил, а то је Не-дјељко, Неђа, Андрић (од недавно покојни). Био је директор свих мостарских хотела (осим Руже), позната личност у граду, предавач у угоститељству, брат Браце Андрића, некадашњег предсједника општине Мостар. Већ старији човјек, близу педесетих, а неожењен, што потврђује да је живио са рајом и за рају, и да је са сваким био добар и на услузи. Ухапсили су га у властитом стану у Мостару, оставивши иза њега саму стару мајку којој је била неопходна помоћ другог лица. Тукли су га при самом заробљавању, управо пред мајком, на путу до логора, а посебно када нас је у логору посјетио један ХОС-овац.

***

Углавном, сви логораши су претрпјели страшне физичке и психичке тортуре, сламање духа и свега људског. Истина, неко је добио пуно више, а неко мање батина, али исто тако, неко их може боље поднијети, а неко теже.

Психичка малтретирања су наизглед лакши облик злостављања, али и она дјелују болно и скоро подједнако на све. Убијали су нас и када нас не туку, па и само чекање у тој ћелији и онај наизглед најобичнији поглед на шпијунку. Погађала нас је свака псовка, а када би угледали око на шпијунки, могли смо из њега прочитати мржњу и злобу. На сијевање таквог ока ми бисмо морали обарати погледе доле и чекати даља наређења или поступке. Ако придошлица не улази у ћелију, онда наређује да се пјева пјесма коју су већ одмах по нашем доласку издиктирали. Пјевали смо до касно у ноћ:

Ој купрешко равно пољце,
што позоба Црногорце.
Од тисућу и педесет
Остаде их само десет.

Десет, девет, осам, седам,
шест, пет, четир,
Три, два, један...
Не остаде ниједан.
Једна од често пјеваних пјесама је била и ова:
На врх горе Требевића
Логор Јуре Францетића.
У логору Јуре сједи
Усташама он бесједи:
Ој усташе, браћо мила,
Дубока је вода Дрина!
Дрину треба прегазити,
А Србију запалити!
Кад је Дрину прегазео
У ногу је рањен био.
Није река: Јао мени!
Већ је река: За дом спремни!
За дом спремни бијелог птића
Поглавника Павелића.

И још једна кратка пјесма коју би понекад тражили:
Сарајево испод Требевића,
Бит ћеш опет Анте Павелића.

Она је незгодна за хорско пјевање, па су рјеђе нагони-
ли да се та пјева.

Све тортуре су се наизмјенично мијењале или пре-
плитале. Најчешће и скоро сталне су пјесма и склекови,
разна провоцирања, батине, посјете насртљиваца са ра-
тишта или са улице, а касније и физички радови.

Сирене за узбуну су се по неколико пута на дан огла-
шавале. Осмог маја нису биле узалуд. Стражари побје-
гоше у подрумско склониште. Ми остајемо закључани у
ћелијама и немамо се гдје склонити.

У једном тренутку зачусмо страховиту буку, а потом и
експлозију. Мало је фалило да ми не пукне и други бубњић
на уху. Изнад логора је у ниском бришућем лету налетео
авион и бацио двије бомбе. Попадали смо по поду један
преко другог као да смо дјечије играчке. Детонација нас

је разбацала. Зидови су попуцали, плафон пао по нама, прашина је тако густа да не видимо један другога. По нама падају комади плафона и изломљени покровни цријеп.

Остали смо шћућурени неколико минута док се прашина слегла. Угледали смо небо изнад нас. Оно што је било горе, сада је доле. Ипак, срећа у несрећи, нико није смртно настрадао. Истина, јесмо изубијани по тијелу комадима плафона, летава, цријепа... Плафон је био старе градње а то је: заковане летве преко носивих греда, по њима штура (трска), па малтер. Поједини су прокрварили од цријепа и ексера у летви, али све то није страшно, јер нико није погинуо, колико је страшна сама експлозија, бука и разарања.

Око затворског круга је био високи бетонски зид. Бомбе су пале на другу страну тога зида и то нас је спасило. Касније смо приликом „шетње“ по кругу могли видјети кратере тих бомби, а и радили смо на санацији објекта.

Када се све стишало и када су стражари видјели да је опасност прошла, изашли су из подрума и раштркали се по логору.

„То вас ваши гађају! Не воле вас и не желе вас, зато ћемо вас и ми побити!“ говорили су нам.

Послије овог налета авиона, сирене су се још чешће оглашавале и доводиле нас до лудила, јер смо увијек помишљали да ће се онако или нешто слично догодити. Како су оне језиво разарале небо, тако су парале и наше уши и нерве. Оставиле су уочљив печат и последице, а то је да никада послије нисам могао чути ни бити близу завијајућег звука, усисивача, фена за косу, миксера и слично.

Ствари су се послије овог бомбардовања знатно измијениле. Све смо испаштали ми недужни логораши. Одмах су поштрили мјере и појачали батињање. Чули смо коментаре да су од тог бомбардовања погинуле четири особе које су се задесиле на улици.

Сутрадан, послије сахране, велики број људи и жена са дјецом навали на логор да искале бијес на нама логорашима. Упадали су у хелије и ударали редом кога су имали на дохват руке. Ударали су до властите изнемоглости, све док

не искале необуздани бијес. Све је то пропраћено пријетњом да ће поново доћи ако још неко од њихових страда и да нас онда неће оставити у животу. Чудила ме чињеница да у овом налету разуларене масе нико није смртно страдао. Од тога дана логор је постао отвореног типа. Ко год је хтјео, могао је ући, посматрати нас, пријетити, псовати, тући... Долазили су шетачи са улице, из кафане, са ратишта... Били смо осуђени као дивљач за одстрел. Могао је свако са нама радити шта је хтјео. Претежно су ударили по неколико наших, једноставно по провизорном избору, само нека је при руци тјелесна маса за ударање, а понекад би било и на препоруку затворских чувара.

Није тешко понављати и описивати тучу и малтретирање, али пошто је скоро увијек на исти начин, а већ је речено, било би понављања и понављања у исказу, па тако и досадно. Осјећам потребу описати смијешне сцене и радње. Да је затвор отвореног типа потврђује и то што је једном приликом један мјештанин довео десетогодишњег сина у логор да види четнике. Водио га је од хелије до хелије да кроз шпијунку гледа. Био је мали и пропињао се да види, а отац да употпуни слику отвара нашу хелију да мали комотно може погледати, и уз то му рече да, ако хоће, слободно смије ударити кога хоће. Ми смо им, изгледа били као зоолошки врт, или као ванземаљци, па долазе да нас гледају, да виде како изгледа „четник“.

Такође осјећам потребу да опишем долазак једне жене, која ми је остала у сјећању.

Изненада се на вратима појави једна мала мршава жена, тежине до педесетак килограма. На себи је имала плаву униформу, можда од некадашње цивилне заштите или из неке фабрике. Према њеној снази и конструкцији изгледало је да би је и мало јачи вјетар одувао. Ситна особа, а велика мржња задојена зломом. Дошла је да бије „четнике“, чуо се разлог њеног доласка одмах по уласку на врата хелије.

„Добар дан, четници, фали ли вам што!?“

Одмах по изреченом, поче ударати кишобраном, који је имала у руци. Удара и тегобно стење. Право да кажем,

од њених удараца нисам ни осјећао јаче болове, јер као прво: она и нема снаге заманути и ударити, а као друго: кишобран само млати по тијелу амортизујући платном и шупљим жицама ударац носивог штапа. Без обзира на све то, она удара и удара, час једног, час другог логораша, све док није клонула. А када је видјела да је оштетила кишобран, вриснула је:

„Ау, мајку вам четничку! Сломили сте ми кишобран!“

Изађе вани и убрзо се врати са једном летвом у руци. Када је са њом почела ударати, то је већ било нешто, и то боли. То је летва са плафона од бомбардовања и у њој се нашао покоји ексер, па су и ударци били јачи и опаснији. Када се уморила, а и летва сломила, уз псовке се удаљила.

***

Било је и опасних и јаких жена, горих од појединих мушкараца. Оне су знале болну тачку код мушкараца. Једна од таквих је извјесна Марина, којој не знам презиме, припадник ХОС-а, хрватских оружаних снага, такозваних црнокошуљаша. У наш логор је дошла у пратњи високог мушкараца коврцаве косе. Није скидао сунчане наочале иако је био мрак, па му нисам могао добро уочити црте лица.

Марина је прави стручњак за виталне органе, па се тако и понашала:

„Мушкарчине, како вам стоје оне ствари?“ питала је приликом уласка у ћелију и наређивала да станемо уз зид са размакнутим ногама. Из све снаге нас је ударала чизмом међу ноге. Од тих удараца се и ум помрачује, јавља мука у стомаку и долази нагон за повраћање. Сви у ћелији добију по један ударац, а онда иде поново у круг. На мени су биле војничке панталоне М-72 са појачаном турином, па сам сконтао да је најбоље гурнути их што више доле и добро затегнути. Други ударац сам знатно лакше поднио јер сам га на тај начин амортизовао. Та идеја је представљала мали спас у великој невољи, што је било дјело за успомену.

У хелију су упадали различити типови у различитим униформама и обиљежјима. Уобичајене псовке и погрдна обраћања пратили су ударци свим и свачим. Било је и оних што су исукивали ножеве и прињали их на уши, нос и под грло, уз пријетњу да ће бити резања и клања.

Једном приликом један од њихових припадника по имену Мате, вјероватно неурачунљив, уђе у нашу хелију држећи некакву кутијицу у руци. Отворио је и показао свима. Било је то људско ухо уваљано у со. Обећао нам је да ће, чим се ово осуши, на његово мјесто ставити друго, а то ће бити ухо некога од нас.

Са Матом су имали проблема и њихови саборци и сународници. У неком кафићу у граду бацио је бомбу, па су га ухапсили и притворили. Убацили су га у нашу хелију. Али он ту ноћ није провео у хелији него је, уз одобрење стражара, читаву ноћ тукао логораше. Ујутро, прије доласка челника и оних што су га затворили, вратио се у хелију и сјео у један ћошак. Држао се за руку и са њоме одмахивао хвалећи се како је ноћас са њом пуно радио, па га сада боли.

Код једног од усташа сам примијетио како му на ланчићу виси мали прст као привјесак, што значи да се воле китити људским органима и дијеловима тијела, што и потврђује геноцидност и свирепост.

***

И мене су ошишали на ћелаво. Што се тиче хигијенских услова, много је боље, јер сам се ријешо умазане, кржаве и дуге косе. Нису ме више могли ни чупати, као ни за браду, коју је брицо такође ошишао. Ошишати човјека на ћелаво је ипак понижење. Поготово ако је оно обављено грубо и дрско. Брицо је изгледа донио неку тупу и стару машину говорећи да четнике може и мотиком ошишати и обријати. Тјерао је кроз косу као косачицом кроз траву. Шишање је погоршала и улијепљена коса, која се од крви и прљавштине уваљала, па отежавала рад машини. Заборавио сам и на понижење нашавши у овоме

спас. Неће више бити тегљења за косу и чупање браде уз оптужбе да сам прави четник.

***

Вријеме је ужасно споро пролазило. Ноћ је била много гора од дана, исто као у „Лори“. Стражарима се спавало, па да би разбили монотонију, играли су се са нама. Устаљене методе склекова и пјесама нису престајале. Стражари би обилазили ћелије и гледали да неко случајно не сједи, што је било веома кажњиво. Сатима нам нису дали чучнути, камо ли сјести, и то нас је исцрпљивало и излуђивало. Није нас требало ни тући, довољно је само то. Туче би обављали до касно у ноћ, па када се и они изморе и задријемају, остављали би нас на миру. Сви затвореници би изгледали исто: ошишани на ћелаво и једнако обучени у војничке униформе. Једино су се разликовали по броју и величини модрица на лицу.

Већ тридесети дан заробљеништва, а не наслућује се крај нити олакшање у тортурама. Купрешанима је већ четрдесет и други и они више нису морали бројати несрећне логорашке дане. За сутра је договорена њихова размјена између представника власти ХВО-а и Книнског корпуса.

И заиста, дошло је до реализације договора. У размјену су отишли само Купрешани. Посматрао сам кроз шпијунку на вратима како се постројавају и одлазе. Чезнуо сам чудећи се што и ја не идем са њима. Међутим, мојим разумом је ипак преовладало задовољство, нека иде ко иде. Значи да се ипак нешто ради на избављању људи. Таман смо се спријатељили, а они одоше. Ја остадох сам у ћелији, са једне стране задовољан што ови одоше, а са друге стране ме самоћа још више разарала.

Та размјена је обављена 14. маја 1992. године у мјесту Житнић између Книнског корпуса и Хрватског Вијећа Одбране. Била је то прва размјена логораша из Љубушког.

По повратку са размјене, хрватски војници и полицајци су били веома љути и незадовољни.

Тврдили су како су их Купрешани на линији размјене преварили. Приликом преласка на другу страну, почели су храмати, падати и пренемагати се. Иако нису били у таквом стању, они су тако прелазили линију размјене, а нису имали потребе да тако глуме. Други разлог њихове љутње је стање њихових људи који су из српских логора дошли на размјену. Кажу да ни један није прешао линију размјене на својим ногама, и тврдили су како је сваки од њих послије размјене прво морао у болницу, па тек онда својој породици. Ово ми је пред размјену рекао и Срећко Томић.

Ове приче не прихватам у потпуности, мада сам касније послије размјене нешто о томе чуо и са наше стране, што ме баца у бригу за судбином 17 преосталих Купрешана, за које се још до данас ништа не зна.

Истина, Купрешани су заробљени као цивили, а овдје су им обукли пред размјену војничку униформу са образложењем да мијењају борце за борце. Међу њима је био и Срећо из Вуковског, инвалид од рођења. Имао је кратке и неразвијене руке, неспособан да се самостално нахрани, камо ли да буде борац са пушком у руци. Многи су добили велике батине, шамаре, електро-каблове и кутлаче по глави и леђима... Али, стварно није било пребијених да нису могли стајати на сопственим ногама.

Полицајци су се послије размјене договорили да преостале логораше једноставно одеру, да их смлате како би остали живи богаљи.

То се одмах и осјетило. Када су се вратили са извршења размјене, као да то нису они људи, а нису ни до сада били анђели, него ђаволи. Настала је права тортура. Све се измијенило. Нису нам дали слободно ни погледати, камо ли нешто рећи или упитати.

За своја недјела су имали образложење и током цијеelog боравка су нам говорили да је нама супер и да нам ништа не раде у односу не то шта се ради њиховим људима, и како им је у српским затворима. То ме је нагризало јер сам знао да није тако. У Требињу сам још прије хапшења видио групу заробљених Муслимана и Хрвата и знам да нису тучени и малтретирани на овакав начин. Спавали

су на војничким душецима у касарни гдје су јели што и наша војска и редовно се купали, имали цигарете и редовну шетњу. Можда су радили на утовару или истовару неке робе и чистили круг касарне. Дао сам себи у задатак да ћу, ако останем жив и пређем на нашу страну, одмах по размјени отићи у Билећу и провјерити услове и третман њихових заробљеника.

Убрзо ме из „четворке“, у којој сам после размјене Купрешана остао сам, пребацише у „шестицу“. Упадам у праву тјескобу. Ја сам двадесет и седми у њој. Мјеста је било само за стајање и то на једној ноzi. Димензије ћелија су: два метра ширине са четири метра дужине. Мијењали смо ноге за стајање као пијетлови.

Тих дана вријеме је било доста топло, мада је касније захладнило. Људи су заударали на зној као јарчеви. Још ни једног умивања нема од дана заробљавања, а нико није скидао чарапе па ни ципеле, осим ноћу за јастук. Нема умивања, бријања, купања... То нам нису дозвољавали, а изгледа да за то и није било оптималних услова. Нисмо имали воде ни за пиће, камо ли за купање. Купрешане су, кажу, купали шмрковима из цистерне. Од јаког млаза, људи су падали по дворишту. Не бих пожелио ни такво купање.

У овој ћелији сам провео два дана. Увјерио сам се да је комотније у тикви него у њој. Потом су ме пребацили у „петицу“. Ту се састајем са Фејзом, први пут откако су нас раставили довожењем у овај логор. Било је то обострано задовољство. У овој ћелији су била и тројица Црногораца из Никшића: Вељко Јовановић, Урош Николић и Драган Биговић. Од Херцеговаца су још били: Неђа Андрић, Миљан Жарковић из Гацка, Стево Антић из Коњица, Данко (Циго) Ђурасовић из Раштана код Мостара и Драган Ристановић из Руме. Ту је био и један чича са Купреса од шездесетак година за кога ми је чудно што није размијењен са осталим Купрешанима у протелкој размјени. Он је радио као чобанин у пољопривредној задрузи, гдје су га и ухапсили. Стално су га тукли, увијек питајући шта овако стар ради у Љубушком. Исто као што су мене питали у „Лори“, као да је он сам својом вољом ту дошао.

Логораши које сам споменуо највише су страдали, као и двојица које су касније довели, а то су: Синиша Јовановић и Ранко Андрић.

Синиша Јовановић је родом из Пирота. Живио је у Зеници, а као приватни превозник путника био пријављен у Словенији.

Возио је аутобус пун путника на релацији Зеница - Љубљана. Заробили су га приликом проласка кроз Посушје, на контролном пункту. Одузели су му уредно регистровани и пријављени аутобус, 52 путника, за чију судбину никада није сазнао, растерали, а њега довели у логор и даноноћно батинали. Дали су му надимак „Свјетски“ па су га тако стално и прозивали. Вјероватно због ових горе наведених података и шароликости мјеста његовог боравка, рада и путовања по бившој Југославији. Непрестално су га прозивали и изводили вани гдје су га њих неколико тукли свим и свачим, ломећи му ребра. Од батина је нагло смршао, сав се изобличио и погурио. Поломили су му вилицу, тако да данима ништа није могао јести. Из уста му је стално цурила крв помијешана са гнојем. У једној ноћи је примио више удараца него боксер у читавој каријери.

Ранко Андрић, родом из Миљевине код Фоче, заробљен код Травника са младом војском ЈНА. Њега су прозвали „Вуковарац“, наводно по значки града Вуковара коју му је изгледа поклонио пријатељ, а која је била уз њега приликом заробљавања. Ранко је црномањаст, повисок и мршав. На себи је имао танку мајицу и доњи дио тренерке. Пребијали су га на разне начине, чак су га везивали за ноге и окретали наопачке - са главом на доле. Тако су га држали по неколико сати, уз повремене додатке батинама.

Ко год би од грађана, војника или полицајаца, долазио у логор да туче логораше, најприје би тражио „Свјетског“ и „Вуковарца“.

То значи да су ширили лажне гласине како су заробили опасне звјерке и велике злочинце, те тиме оправдавали своје поступке као и формирање логора.

Не смијем заборавити и морам представити мученика Предрага Ђурића званог Тута из Коњица, који је у ло-

гор доведен нешто касније. Неки од усташких батинаша су га препознали, па је испаштао гријехе и дугове које је, наводно, скривио у граду Коњицу још прије почетка рата. Примео је толико батина да човјек не може повјеровати да ће остати жив. Знали смо отприлике када су мученику задњи дани, а сигурни знаци су: када се усуче и проциједи, блиједо гледа, креће се као пијан, а на врату испадну двије паралелне жиле, такозвана једанаеска. То је крајња људска граница живота, и до такве су долазили многи, нарочито ови мученици.

Из ходника је стално до нас допирало шкљоцање катанаца, оргање крекуна, лупа врата, а онда псовке, галама и ударање. Онда слиједи стењање, крикови, одједи од ударања по тијелу логораша, одједи удараца ногама, летвама, штаповима... и на крају опет тресак врата, крекун и катанац.

Тешко је објаснити, још теже описати невоље којима смо били изложени. Такве муке и страхоте нико не може схватити сем људи који су им били изложени. То се не може филмски снимити ни дочарати. Онај ко је боравио у логору осјећао је исти бол као друг до њега кога тренутно туку, јер је и сам био у тој улози нешто прије њега или је следећи на реду.

Сваки логораш је на својој кожи осјетио како усташе праве своју државу. Чим би чули кораке или гласове у ходнику, знали смо да долазе да нас туку и муче. Скакали смо на ноге, обували ципеле и блузе. То нам је била заштита од удараца, нарочито блуза испод које смо умотавали комад ћебета коју смо прозвали „панцирка“. Носили смо је на „прозивку“ задуго, иако је касније добро угријало, све док нас нису провалили. Касније су стражари наређивали да се скида све са себе, јер су се досјетили да правимо заштиту.

У једном временском периоду редовно је долазило неко моторно возило пред логор, одмах по спуштању мрака. Из њега би излазила екипа за логорашку тортуру. Најчешће би из хелија изводили по петорицу логораша, прислањали их уза зид на дворишту зграде и дивљачки

их премлаћивали. Онда би их тако испребијане враћали, па изводили следећих пет, и тако групу по групу у једној ћелији, па у другој, и тако редом све док њима не досади, или док све не испребијају. Понекад би једна екипа радила то, а друга ишла од ћелије до ћелије и у њој вршила бруталности.

Посебно је карактеристична посјета једног ХОС-овца који је у логор дошао у пратњи. У нашу ћелију је ушао сам. Био је висок, танак, црномањаст, са веома специфичном бојом гласа - као да је имао кнедлу у грлу. Такође му је и говор био другачији, као да није из околних крајева. Прво је почео да удара насумице, кога закачи. Не бира жртву, нити га интересује ко је ко и одакле је, као ни како се овдје нашао. Када се измлатарао и изморио искаливши гнев, наједанпут се промијени. Стаде, смири се и љубазно приђе Неђи Андрићу.

„Хоћеш ли да запалиш?“ пита га.

„Ако Ви желите, хоћу“ одговорио је Неђо.

Стави му цигарету у уста и припали упаљачем.

Остале логораше натјера да сваки други клекне на под и да своје пару „пуши“ полни орган. Када је све распоредио, поново је пришао Неђи и вриснуо:

„Зашто пушиш моје цигаре, мајку ти четничку јебем!“

Ишчупа му цигарету из уста окрену је и наби му је сву у уста.

„Све мораш појести, ни мрвицу испљунути!“

Поново се враћа од пара до пара, да се увјери да ли ови извршавају његову наредбу. Онда је почео да туче Црногорце и старог чобанина са Купреса. Утом га је неко изненада зовнуо по надимку Дуги и он је убрзо изашао. Затим се све стишало, они су отишли, а ми смо остали по ко зна који пут понижени, у очају и горчини у души.

У нашој ћелији је био затворен и бивши мајор ЈНА Јусуф Катица из Јасенице код Мостара. На служби је био у Дивуљама код Сплита. Армију је напустио у марту ове 1992. године и приступио је територијалној одбрани паравојне армије Босне и Херцеговине. Вјероватно због

неког неспоразума, или неке његове грешке, био је при-творен. Све вријеме боравка са нама био је врло мистериозан и ћутљив, па са њим нисмо могли ништа ни разговарати. Након мјесец дана су га ослободили и отишао је у Мостар. Касније сам дошао до сазнања да Муслимани и Хрвати никада нису били заједно, иако су били у коалицији, што се и обистинило њиховим међусобним ратним сукобом.

***

У углу ћелије смо имали пластичну канту од 20 литара у коју смо мокрили, а понекад би неки невољник и велику нужду обавио. Радио би то ноћу, када се не види, а из велике потребе, јер нико није смио звати ни по дану, камо ли по ноћи. Постојао је један затворски клозет, али да не би увијек појединачно ишли и стражаре узнемиравали, они су из тог разлога и поставили ове канте у сваку ћелију. Устаљено је било да свако јутро стражари пуштају логораше у клозет, ћелију по ћелију. Први у строју је носио канту ради просипања садржине, остали за њим у колони по један у дворишту, и када заврши први - иде на зачеље и тако редом до последњег, док се сви не изређају. Онда слиједи наредба да се враћамо у ћелију, а да излазе из следеће. И тако до последње „деветке“. Приликом чекања у строју за обављање нужде, нисмо смјели подићи главу нити погледати на страну. Како је ко одлазио у клозет, тако се правио корак напријед, увијек погнуте главе, и када стражар или неки други саговорник нешто пита. И сам сам често одговарао на нека питања, а да нисам ни знао са ким разговарам.

Исти начин постројавања је примјењиван и за обједовање. То је обављано у затворском дворишту. У једном ћошку поред излазних врата из ћелија био је постављен један стари канцеларијски сто на коме су стајале такође веома старе порције за јело, вјероватно инвентар некадашњег затвора. Било их је тридесетак, колико и кашика. За сваки доручак и ручак предност су имали млади војници. Они су послје завршеног оброка враћали порције и

кашике на сто, а потом би изводили нас, ћелију по ћелију, без устаљеног распореда, некада од јединице до деветке, а некада обрнутим редом. Без обзира којим редом би ишли, увијек су нас западале прљаве порције и кашике, јер их никада нису ни прали. Ако и јесу, онда су то радили млади војници који су из њих први и јели.

Прилазили смо столу један за другим погнуте главе, узимали порцију и кашику и добијали по кутлачу неке чорбене масе коју је једно вријеме дијелио Стево Антић. Касније је то радио неко од њихових, па смо често добијали кутлачу по леђима. Насуте порције смо носили у други ћошак дворишта и ту чучећи јели. Ради лакшег коришћења порције и дробљења хљеба у кашу, логораши су спуштали порције на земљу. На земљи је било траве, лужине и сваке друге прљавштине која је пријењала за дно порције. По завршетку оброка, или на наредбу стражара да је доста са јелом и да се порције врате, ми бисмо их на столу слагали једну у другу у неколико штосова. Тако смо приликом следећег оброка поред хране у порцијама имали и траве, пепела, опушака и других отпадака. Често је било боље одустати од јела него на кашики или порцији гледати кржаве људске слине и неуредне примјесе. Многим логорашима су из уста цуриле кржаве бале које су се лијепиле за кашику и остајале на порцијама за јело. Послије ручка би цјелокупно суђе остајало неопрано. На врелом љетном дану су се хватали ројеви муха и задржавали се док се остатци хране не окоре. Ујутру би нам у те порције сипали чај. Какав гушт. Али смо се и ту на неки начин снашли. Прва тура би узимала порције са чајем, одлазили у онај за то одређени ћошак, чучнули би и заузели положај за јело. Глумећи да једу, они би вртили оним топлим чајем по порцији да се опере и кријући просипали. Наравно, остали су без чаја, али су следећи имали донекле чисту порцију те су чај могли попиту. Други пут би то било обрнуто и тако смо се узајамно помагали.

За сваки оброк су нам одређивали само по неколико минута времена на располагање. Када је храна била врућа, нисмо успијевали појести ни половину, а они би нас

прекидали уз наређење да враћамо порције и да одлазимо у своје ћелије. Ја нарочито никада нисам ни волио, ни могао јести врућу храну.

Враћање порција за јело је ишло истим поступком као и узимање, погнуте главе и одлазак у ћелију. Послије ручка смо добивали по двије флаше воде, на нас двадесетак. Сви смо из њих пили и подједнако дијелили. Пили смо иза оних што им из уста цури крв и слузави окрвављени гној.

***

Једнога дана, када смо постројени излазили у двориште за клозет, на оном столу за суђе сједио је један високи плави полицајац. Угледао сам га са врата јер сам био на челу колоне како ме је запао ред да носим канту са изметом. Упитао ме је како се зovem. По сазнању за презиме, упитао ме је за Вула Дамјанца. Рекао сам му да је Вуле ближи род мојој жени него мени, иако је истопрезимењак. Онда је питао од кога ми је жена. Када сам рекао да се дјевојачки презивала Стајић, он је упитао да ли знам Мила Стајића. Рекао сам да је он брат моје жене, то јест мој шура, а он тресну шаком о сто. Тада ми се представио и рекао да подигнем главу и да слободно гледам, а да остали логораши пролазе по реду у клозет.

Био је то Ивица Сушац из Горњег Церна код Љубушког. До избијања ратних сукоба је радио скупа са Милом у предузећу „Путеви Мостар“. Вуле Дамјанац га је примио на посао као почетника и био му шеф све до свога пензионисања. Вуле је оставио добар утисак на њега као и на све остале раднике и грађане уопште, јер за њега нема лоше ријечи. Миле и Ивица нису били само радне колеге, него добри другови и пријатељи са честим кућним посјетама. У истој фирми је као возач радио и његов отац.

На крају овога разговора и упознавања, рече ми да и ја идем у клозет. По повратку чекао ме је са кришком хљеба и парчетом сира које ми је тутнуо у руку. Ушавши у ћелију сви гледају у мене, односно у храну, а неко од

најгладних и најхрабријих затражи мало. Било би ми и незгодно јести то сам пред толико гладних душа, а подијелити на толико се није могло. Овај је на моју испружену руку то зграбио све и почео са неким дијелити. Тек на нечију иницијативу схватише да би и ја требао бити на удјелу, па ми вратише по мрвицу хљеба и толико сира.

Ивица је у почетку оснивања логора био заповједник смјене, а касније је постао заповједник затвора. Дошао је на мјесто Драгана Матића, који је изгледа нешто забрљао. У то смо се увјерили јер је и сам био „становник“ затвора. Тога дана су све логораше из једне ћелије пребацили у нашу која је већ била пуна да нисмо могли комотно лећи, а у њу су затворили Матића. Ми смо се ту ноћ душили. Стајали смо један на другом, а тако припијени један уз другог као у највећој градској аутобуској или трамвајској гужви.

Послије преузимања затвора, Ивица је постао наша „мајка“. Мислим да нема логораша који би се на њега пожалио. На радном мјесту је проводио много више времена него што је морао. Донио је правила да се затвореници више не туку и не малтретирају. Увео је свакодневну шетњу по кругу затвора, болесне је упућивао доктору, неким доносио таблете, и одобравао је неке ствари за које је био у могућности. Стање се знатно побољшало, туче логораша су се увелико смањиле.

Ивица је био веома осјећајан и карактеран човјек. Такву душу мало ко има. Он није људе разликовао по томе ко је које вјере, којег социјалног стања и школског образовања. И њему је овај рат наметнуо да је морао напусти стан и радно мјесто у Мостару и бити са својим народом. Радио је марљиво и веома коректно.

Захвалан сам му до гроба и то овим текстом преносим на покољења. Мало је душа осјећајних као код Ивице. Сматрам да сви остали логораша дијеле овакво мишљење. Јављају се неки са лошим подацима о њему само зато што су случајно сазнали за име или да увећају своју трагедију окривљујући све редом, нарочито главног. Да није било њега, ко зна како би изгледали људи приликом изласка из овога логора, а питање је да ли би уопште и изашли

живи. Штитио је људе колико је могао, јер у суштини није волио крв и насиље, па ни малтретирање. Не изјављујем ово због тога што је он пријатељ мога шуре, као ни под умиљавањем ни присиљавањем, као ни због тога што ми је помогао, јер је помогао сваком логорашу, био он тога свјестан или не. Говорим о истинитим стварима. Хвала добрима, казна зликовцима!

Па ипак, иза леђа се још увијек свашта радило, нарочито ноћу када он није ту.

Његово радно вријеме је било од седам ујутру до петнаест сати поподне, ако је уопште било тада радног времена. Међутим, Ивица би остајао по потреби и до сумрака.

Када смо у кругу чули његов глас, били смо задовољни као да чујемо некога најмилијега. Знали смо док је он ту, да нема туча и да смо безбрижни. Али, као што рекох, иза леђа се радило свашта, па је једне ноћи дошла нека екипа и све нас премлатила. Смогао сам снаге да се пожалим Ивици, након чега је он плануо и осуђујући поступак обећао да ће то казнити. Пребацио ме је из „шестице“ коју су прогласили злогласном и кажњеничком у „четворку“, доста мирнијом од посјета батинаша. Ту нас је било само пет у почетку: Милко Голо из Габеле код Чапљине, Неђо Андрић, Стипе Кришто (Хрват преступник), Роберт Ђело Пуљић (Хрват, лопов преступник) из Чапљине и ја, а касније се број повећавао до опште гужве.

Док смо у њој били само ми, што је веома кратко вријеме, важила је као заштићена, али када се напунила, многи батинаши то нису уважавали, па се мука временом враћала. Ипак, у овој ћелији сам се први пут најео и одспавао цијелу ноћ. Ови са нама притворени Хрвати су имали нето хране, па смо то равномјерно дијелили и остављали за други пут, а понекад би и Ивица убацио коју шниту хљеба више него ли нам припада. Дању ми је у овој ћелији било боље него неким другим логорашима, а ноћ је, што кажу, свачија. Ако би нас случајно и обишли са дегенком, није нам било свеједно. Као прво, када чујемо да батинаши упадају у затвор и ми скачемо, узнемиравамо се и ишчекујемо када ћемо доћи на ред. Као друго,

није нам свеједно када поред нас чујемо како туку јадне логораше, а још језивије слушати јауке и стењање наших сапатника. Повремено би навраћали и код нас, или би понекога прозивали вани.

Од како је Ивица преузео команду над затвором, по дану би све функционисало како је и прописано. Зато сам стекао утисак да се ове ноћне туче раде кријући. Нису много пута улазили по ћелијама, него су најчешће прозивали вани појединце или групу по пет заробљеника. А да би то било кријући и тихо, они би јадницима гурали комад крпе у уста да се не чује јаук и вриштање. Тако су једну те исту крпу користили безброј пута, приликом батињања читаве групе логораша. Крпа је била натопљена крвљу, пљувачком, балама и гнојем, и ишла је из једних уста у друга. Када би задовољили своје силеџијство, батинаши би логор напуштали негдје иза поноћи.

Ујутру би дежурни полицајац обилазио ћелије гледајући како логораша изгледају, па када би угледао некога са модрицом, тражио је да каже шта му се догодило. Модричави је морао одговорити да је пао са кревета или да се ударио од врата, на што је наговорен од стране батинаша у претходној ноћи, за што овај сигурно зна, само хоће да провјери да ли је овај научио лекцију. Ето директног и одговорног лица. Он је кривац што је пустио унутра батинаше са улице и из кафане, а можда их је чак и наручио и сам у тучи учествовао.

ПОСЈЕТА ПРЕДСТАВНИКА МЕЂУНАРОДНОГ КОМИТЕТА ЦРВЕНОГ КРСТА

Велику радост и наду за спас, или регистровани траг за моје тијело, ако овде умрем, осјетио сам када нас је посетио представник Међународног Црвеног Крста. Све муке сам на тренутак заборавио. Регистровани су ме као и све остале, и то је за нас на неки начин био траг спасења, јер се по међународном праву даље мора водити евиденција, макар и о мртвом човјеку. Изненада смо први пут могли и поруке породици послати.

Околину срца ми је загријала нада ће, можда, ове логорашке муке престати и да ћу се ускоро са породицом састати. Док сам им писао поруку, чинило ми се као да сам био са њима. Прострујала је кроз мене радост због тог првог „контакта“ са њима, да сазнају да сам жив и гдје се налазим. Тако сам мислио, али у ствари тако није било. Они ову поруку никада нису добили, тако да нису ни радост осјетили.

Ова посјета и регистрација је била 25. маја. Преводилац у служби Црвеног крста је била једна жена из Сплита. Када би представник Међународног комитета на логорашима примијетио модрице и ожиљке, питао би их одакле им то, а они би одговарали да су то последице туче и тортуре. Трудили смо се да разгрнемо одјећу и да му покажемо што више ожиљака од усташког батињања. Неке усташке поступке смо описали и испричали, али нисмо сигурни да их је Сплићанка вјеродостојно превела. Најбољи познавалац енглеског и њемачког језика међу нама је био Неђо Андрић, и он је тврдио да превод није био коректан.

Када су логор напустили представници Међународног црвеног крста, улиједили су осветнички поступци затворских стражара и полицајаца. Љути што смо открили њихова малтретирања и злочиначке радње, почели су нас тући и терорисати, јасно нам дајући до знања разлог њихових поступака. А нико од њих није присуствовао посјети по међународном пропису. По томе сам се увјерио да им је ова Хрватица преводилац све испричала, те да су све поруке прочитали и многе уништили, чији садржај им се није свиђао. И међународни представници су пристрасни, у што сам се увјерио неколико пута касније, јер се њиховом појавом ништа није промијенило.

Најбољу корист, и вјероватно животни спас, имали су Црногорци. Послужили су се Његошевом мудрошћу и памети, па су се досјетили поруке чија се садржина свидјела онима што су контролисали садржаје порука. Почетак те поруке је гласио отприлике овако:

„Драги моји!

Ми смо сви добро и здраво, и овамо нам је веома лијепо. Немојте мислити да су ово окорјеле „усташе“ као оне из Другог свјетског рата, ово су дивни људи и добро нас пазе...“

Од тога дана су имали сасвим другачији третман. Неко од њихових је дошао у хелију пружио им руку и честитао, обећаваши да их више нико не смије пипнути. То пипнути није баш испоштовано, али су они на иницијативу Веље Јовановића спасили себи живот. Иначе, да су над њима настављене онакве туче и тортуре, сигурно не би никада дочекали слободу. А ови су Црногорце живе дерали, мало их је размијењених. На ратишту су се највише њих бојали и када би чули да нападају Црногорци, они би се раштркали и повлачили, умирући од страха. А када се дочепају некога на овакав начин, онда га не остављају живог.

Остала корист од ове посјете је била оловка за писање и по један биц за бријање. Тако сам на кутији за цигарете направио календар, и од тада сам пратио датуме и дане. Све бицеве смо сакупили на једно мјесто, а сви смо

се бријали са једним. Тако смо развлачили њихову употребу, настојећи да нам дуже трају, а да ми често будемо обријани. Утврдили смо редослед бријања према јачини браде. Ја сам по реду био трећи, а младићи са ријетком и меканом брадом последњи. Бријање нам је умањило муке, јер су целати били више агресивни на браду, увијек говорећи: види онога, сигурно је четник док има браду!

Будући да сам имао црну и јаку браду, доживљавао сам много проблема од тортураша који су долазили да се „испразне“ на логорашима. Хватали су ме за браду и чупали, пријетећи да ће ме ножем обријати. Брада их је највише привлачила, па су на брадате највише и јуришали. Зато сам се трудио да ми брада не буде дужине да се може руком прихватити, па сам се бријао сваки четврти или пети дан. За бријање нисмо имали никаквих услова. То смо радили на канти за пишање, а воду користили из флаша за пиће. Имали смо једно џепно огледалце и ништа више. У дане бријања би остајали без воде за пиће.

БРАТСКЕ СУЗЕ

Петог дана након посјете представника Међународног Црвеног Крста у логор је, из Швајцарске, дошао Фејзов брат Зено Растодер. Посјета је трајала веома кратко, а он је возио толико дуго, дојуривши са својим аутомобилом. Тај сусрет је, како ми је испричао Фејзо, био веома дирљив. Загрлили су се и од среће обојица плакали лијуби сузе. И сам је био члан Међународног Црвеног Крста и контактом са командом логора покушао је да га извуче. У томе није успио, али су му у повјерењу рекли да ће 6. јуна бити размјена. Обећао је Фејзи да ће тада опет доћи и да ће га послѣје размјене водити у Швајцарску.

Живјели смо за тај дан, одбројавајући дане и сате. А они још спорије теку. Од тог тренутка вријеме као да је стало. Питао сам се: колико је далеко слобода и схватио да је веома далеко - далеко као дуга.

Досадно ишчекивање разбио је Ивица одређујући нас за кречење логорских ћелија. Питао ме је да ли знам направити смјесу за кречење и да одаберем још двојицу за тај рад. Пристао сам, јер размутити хидратисани креч у бурету са водом није никаква мудрост. Милко Голо је мајстор од тога заната, и узели смо Фејзу са собом. Били смо у истој ћелији и скупа одлазили на рад.

Нисам баш био способан за рад, али од овога је било користи због разбијања досаде и могућности кретања. Ноге су почеле да дрвене и да се коче, а кољена окоштавају, па је ово кретање добродошло. Најзначајнију корист у том послу остварио сам доносећи воду за потапање креча. У једном тренутку сам се, одлазећи по воду, успјешно заклонио, скинуо улојене и од прљавштине укочене гаће, бацио их, опрао се и умио, први пут након педесет дана. Међу крпама за брисање четака нашао сам једне војничке

дуге гаће. Комадићем стакла сам им откинуо ногавице и тако направио кратке. Биле су дрпаве па су их логораши назвали „тарзанке“. У њима сам и размијењен.

Окречили смо све ћелије и завршили посао. Дошао је и тај дугоишчекивани 6. јун.

Истог дана и на вријеме појавио се Фејзов брат Зено. У току последњих седам дана превалио је толики пут - али узалуд. Размјене није било. Уговорена размјена се требала обавити опет са Книнским корпусом у Житнићу.

У нашим главама је преовладао очај. Све је изгубљено. Као да су нам маљеви пали на главе. Изгубили смо сваку наду. Тим горе што смо кријући и у тајности информацију пренијели и осталим логорашима. Цијелим логором је завладала туга и жал.

Зено се вратио у Швајцарску необављена посла. Ипак, од његове последње посјете сви у нашој ћелији су имали користи, нарочито Фејзо. Он је донио једну количину хране гдје је било хљеба, саламе и јабука. Фејзо је свима понешто подијелио и то је био прави празник за наше стомаке. Први витамини након толико времена, а хљеб мекан као торта. Било је то право окрепљење за исцрпљени и ослабљени организам.

Јабуку сам јео са правим уживањем. Мислим да сам од тог тренутка зауставио пропадање организма. Заиста сам се освјежио, јабука је повратила лучење пљувачке и после тога сам стално осјећао потребу за јелом.

Био је то педесет и трећи дан од момента заробљавања. Ако сам стварно зауставио пропадање, онда се може констатовати да сам до тог момента дневно губио преко 600 грама тјелесне тежине. На дан заробљавања сам имао 105 килограма а у вријеме размјене 73 кг, што је разлика од 32 килограма.

Стражари су се према Фејзи знатно промијенили. У почетку су га чешће изводили вани и са њима је сједио до касно у ноћ. Након неколико дана постао је кључар. На једној великој алки су били сви кључеви од катанаца, и он је изјутра отварао ћелијска врата за потребе мокрења, за доручак, ручак и када су нам наши млади војници

дотурали следовање воде. Затим је добио и обукао њихову униформу. Причало се и шушкало како је тада Фејзин брат некеме у Љубушком дао 200 хиљада швајцарских франака (или Д. марака) на рачун помоћи, а за Фејзино избављење.

У ову информацију нисам сигуран нити сам је икада провјеравао, што је, можда, и могуће, јер је Зено члан Међународног Црвеног Крста, а у Швајцарској их има око 50 чланова породице и родбине. Јак је њихов лоби. То ми није сметало. Од тога сам и ја, као и сви други, имао користи. Понекад би нам убацио парче хљеба или конзерву и саопштио извјесне информације. Такође би некада убацио старе новине које су њихови стражари прочитали, а ми у ћелији дијелили на странице па потом размјењивали.

Слободно смо га могли упитати за одлазак у клозет, па би нам тиме она канта у ћелији била много чистија и мање смо смрада удисали.

Сјећам се и прве Фејзове услуге по његовом добивању функције кључара. Већ се увелико смрачило и Фејзо је на једном прозору полицијског дијела зграде угледао парче хљеба. Зграбио га је и зовнући ме убацио кроз прозор. Ја сам мислио да се шали и да ме гађа каменом. Тај хљеб је и био толико тврд. Никоме нисам могао одломити парче да удијелим. Воде нам је нестало, па га нисам могао ни наквасити. Некако га развалисмо на неколико парчића и тако смо тај хљеб грицкали до касно у ноћ. Сјутрадан ми Фејзо рече да је тај хљеб ондје стајао седам дана.

Од повремено добијених новина најчешће су биле: „Глобус“ и „Слободна Далмација“. Читао сам извјештаје са ратишта у Мостару и схватио да су то биле обичне измишљотине и лажи. О тим „догађајима“ су писали дописници из Мостара: Џевад Колукџија и Изудин Шаховић. По њиховим наводима, тамо је све порушено и нико није остао жив. На мјестима гдје су погинула два или три српска борца, они су извјештавали да их је погинуло на стотине. У једним новинама сам прочитао да је српски градић Невесиње потпуно спаљен и да Невесињци бјеже према Никшићу у Црну Гору. Исто тако су извјештава-

ли да кроз Требиње маршира Хрватска војска. Каснијом провјером ових информација сазнао сам да од овога никада ништа није било.

Кад је таквим информацијама „храћен“ сопствени народ, шта о томе да мисле логораши који су већ два мјесеца изоловани од стварности. Сличне приче сам чуо кроз прозор у расправи полицајаца и стражара. Примао сам их са резервом, а када то потврде професионалци преко новина у званичним извјештајима, онда се треба замислити.

Једна од прислушкихваних расправа је била борба у Бијелом Пољу код Мостара. Један дискунтант каже да је на том мјесту погинуло стотину Срба. Други тврди да је само око седамдесет, а трећи побија обојицу и даје „званичну“ информацију да их је погинуло тачно двјеста и двадесет.

Тамо имам највише родбине и много пријатеља и познаника, некадашње комшије. На основу њиховог казивања помислио сам да нико није остао жив. Тамо ми је избјегла жена са дјецом.

Једном приликом сам чуо како се неки „храбри“ борац хвали полицајцима да је био у Требињу, у центру града на раскрсници коју регулишу семафори.

Лагали су, значи, и себе и своје, посебно нас. За неке њихове приче нису ни могли знати да их ми чујемо, јер је само наша ћелија имала прозорчић на страни гдје су они боравили, а њихови гласови су се одбијали од зидина затвора, једва допирући до нас.

Некада су нас јавно и убједљиво кљукали разним дезинформацијама, понекад тако убједљиво да смо им делимично и вјеровали. Причали су нам како наш народ скапава од глади, те да затворенике размјењују за врећу брашна, само да би преживјели. Говорили су нам да смо сретни што смо овдје и да нам је много боље, те да не идемо на размјену јер ћемо тамо гладовати. Тврдили су да ће нас одмах по размјени послати на ратиште, а оне који то одбију - одмах стријељају. Док су наши били на лијевој обали ријеке Неретве убјеђивали су нас да на свакој бан-

дери виси по један Србин, кажњен од српске стране због непослушности и одбијања наредбе. Један нам је испричао како је видио десет објешених од Народног Позоришта до робне куће „Развитак“.

Због таквих информација смо падали у дилеме, не знајући да ли је стварно истина или не. Можда се ратним вихором све измијенило. А много тога се, по каснијем сазнању, и измијенило, зашто, ми нисмо ни знали. До момента размјене нисмо знали да се 19. маја Југословенска Народна Армија повукла са простора Босне и Херцеговине, да су од преосталих република Југославије Србија и Црна Гора формирале нову Југославију, да је формирана Српска Војска, да се промијанио новац, да су се измијењали водећи политичари и командни кадрови... Нисмо знали ни за једну значајну промјену, нити смо о било чему информисани. И то су биле специфичне методе мучења.

КРАТКА РАДОСТ

Радост на кратко, а дубоко разочарање смо доживјели 17. јуна. Била је договорена размјена на броду у Цавтату, испод Дубровника. На списку за размјену су била само 24 млада заробљена војника у Чапљини и нас седморица припадника ЈНА. За ту прилику су нам обезбједили да се окупамо и обријемо, па су нас све и појединачно усликали. Читаву ноћ нисам ока склопио, чекајући свануће - мој нови рођендан. Вјеровано сам да се мукама примиче крај. Дан је освануо, а мени се смркло. Ништа од размјене. Горчина ми је испунила мозак и тијело. Туга се знатно појачала, јер сам у мислима већ био са породицом. Да је размјена успјешно обављена, у породицу бих стигао у право вријеме да прославимо старијем сину Миодрагу десети рођендан, онако како смо то замислили. Била је то прва деценија и за нас је то нешто специфичније у односу на досадашње рођендане, те би га и свечаније и прославили. Међутим, тога 25. јуна умало да ми срце препукне. Изгубио сам осјећај за стварност и сваку контролу. Положили су ме на моје мјесто и моји сапатници су ме масирали. Умивали су ме водом, раскопчали кошуљу и махали неким картоном да имам више ваздуха. Лежао сам дуго на том мјесту и тек сјутрадан устао.

Опет су нас сустигле ноћи препуне ужаса. Тортуре су се наставиле, нарочито послје неуспјеле размјене. Иначе, они увијек и у сваком логору пред размјену престану тући да се модрице мање виде, па чак дају и неке специјалне креме које, можда, боксери користе да модрице што брже излапе. А ако у међувремену нема заговорена размјена, онда бију наслободно.

Никада није било неког сталног броја логораша ни распореда по ћелијама. Често су нас тумбали и пребаци-

вали из једне у другу ћелију, у којима је било веома тијесно.

***

Примијетио сам да у ћелији број један нема нико затворен. Била је празна с обзиром да је највише порушена од оног авионског бомбардовања. Остала је без плафона и цријепа изнад ње. Искористио сам једном прилику да упитам Ивицу што је она празна, а ми се оволико збијамо у осталим ћелијама. Одговорио ми је да не смије никога тамо држати јер су погодни услови за бјежање. Ја сам му на то рекао да би један број логораша могао бити ту, а да гарантујем да нико неће побјећи јер нема куда. Ми смо били у с-м-б војничким униформама ЈНА и на улици или било гдје нам не би било спаса ни живота. Около града су барикаде и митраљеска гнијезда, и мјештани нас разгулише у затвору, камо ли неби да нас ухвате на улици, или на неком другом земљишту. Ишчекивали смо и размјену, па смо му то предочили.

Стекао је повјерење и нас десет је прешло у „јединицу“ након поправке кровне конструкције.

У првих неколико дана након пребацивања било нам је много љепше него у осталим ћелијама. Постојале су двије значајне предности, а то је да смо имали више чистог ваздуха јер је смрад одлазио у поткровље. Друга важна чињеница је да су се врата ћелије налазила са стране, па нас кроз шпијунку нико није могао видјети, као што је то случај код осталих ћелија гдје је сама ћелија продужетак врата. И „посјетиоци“ логора су знали да је она празна па нису имали навику у њу навраћати. Ми би се по таквом доласку ушутили и они су мислили да унутра нема нико, а видјети нас нису могли.

Тако се моје, и ових осталих сапатника, преласком у јединицу, малтретирање у извјесној мјери добро смањило и на крају завршило.

Остали су само физички послови, који су у почетку били тешки и од стражара прилично непријатни. Ако ћемо у томе тражити користи, онда је једина та што смо се

гибали и вријеме је брже пролазило. Први радни дани су били непријатни због односа стражара према нама. Грубо су нас изгонили из ћелија, нису дали да гледамо околу, нису дали да предахнемо ни да сједнемо. Стално су нас гонили да радимо уз пријетњу да ће ударати ако не будемо живљи. Није лако закуцавати летве по плафону читав дан са рукама изнад себе, а за доручак имати чај и мармелладу са шнитом хљеба.

Ноћи су се продужавале уз трзање и стрепњу. Још увијек су прозивали појединце, изводили их напоље и тукли. У уста су им набијали крпе да њихови јауци не допиру до дежурних лица у команди. Из „јединице“ нису никога прозивали, али је било језиво слушати пригушено стењање и јаукање мученика које су тукли свим и свачим: ногама, шакама, летвама, држалицама, кабловима, палицама... Прозор наше ћелије је био на зиду уз који су их прислањали, па је изгледало као да их бију пред нашим очима. Често сам чуо како се договарају кога ће следећег извести, што значи да је полицајац који је тада био на смјени контролисао ситуацију. Могао је одобрити или забранити тучу. Тако сам неколико пута чуо да спомињу и мене, али ме нису изводили.

Премлаћени логораши би по повратку једва дотетурали до ћелије, а ујутру би се једва насађивали на ноге. Неки су остајали и без доручка не могавши устати. Приликом чишћења круга наишли би на комаде дрвета, каблове, летве... Све би то побацали у контејнер за смеће јер знамо да су то батинашке справе, па да их се ослободимо. Али следеће ноћи батинаши раде исто, а за справе су се снашли. Један комад кабла смо неколико пута бацали, а сутрадан га поново налазили, и тако неколико дана, све док му једном неко није стао у крај.

ЛИСТА ГОРОПАДНИХ МУЧИТЕЉА ИЗ САСТАВА ПОЛИЦИЈСКИХ СНАГА

Најгори полицајци, који су у то вријеме били распоређени по смјенама као логорски стражари, били су:

Иван Носић, висок и снажан полицајац, мало дуже коврцаве косе и пискавог гласа, што је одударало од његове конструкције. Мислим да је нешто студирао, или је већ завршио. Немилосрдно је растурао логораше, нарочито у првим данима. У току испитивања логораша задавао је тешке ударце као помоћ безбједњацима у изнуђивању изјаве. Када је приликом мога испитивања сазнао да ми је умро отац, стално ме после нагонио да пјевам њему омиљене усташке пјесме, и то да ја започињем пјесму. То није хришћански. Био је немилосрдан и крволочан, неумољив а здушан у ширењу усташке пропаганде.

Недо Матић, каратиста, мислим да је носилац црног појаса, набијен, осредњег раста и хладног погледа. Ударао је подмукло, примјењујући карате захвате које до тада нигдје није могао испробати. У рукама је увијек имао кратку бујелу палицу. Колико је мрзио Србе, није требало вагати, јер је мрзио и Хрвате који му нису били по вољи. Исто је третирао и свога зета који је избјегао из Мостара и избјегавао војну обавезу и екстремство као што је код њега. Логораша ће његове ударце дуго памтити. Директно је одговоран за смрт Недјељка Милутиновића и Неда Зелена који су од његових и Салкановићевих удараца подлегли.

Стипе, коме нисам запамтио презиме, високи дугокоси полицајац, бијаше међу најекстремнијим у логору. Тукао је неуморно и неумољиво. У ноћним смјенама је доводио своје компањоне из кафана да се иживљавају над немоћним логорашима. И у вријеме када је било забрање-

но улазити трећим лицима у логор, он их је пуштао кријући и заговарао макљажу. Неки стражари су поштовали прописе и у њиховој смјени би владао ред и мир, а када је Стипе на смјени, то би био празник за притворене њихове преступнике. Стипе би их ноћу пуштао из својих ћелија, а они би оргијали до зоре тукући логораше и опет чекајући његову смјену. У току његовог дежурства логораши нису имали мира ни минуту. Наслађивао се тиме да логорашу зада што незгоднији ударац, уживајући у мучењу од помрчине до рујне зоре. Логораша су или ударани, или остатак времена проводили на ногама пјевајући, мјаукајући, ревајући, лајући... – све по његовој наредби.

Бобан, чије име такође не знам, није висок али је поширок. И он је у то вријеме носио мало дужу косу као и већина полицајаца из тога краја. Изгледа да су задржали фризуру из моде седамдесетих година. И Бобан је велики екстремиста и националиста. Тукао је стално и наређивао другима да туку, нарочито у првим данима. Бранислав Канлић је, мислим, од њега добио надимак „генерал“ и он му је наређивао да туче и шамара остале логораше. По његовој наредби сам и ја био „чашћен“ за рођендан, као и за остале туче. Иако му не знам име, презиме му говори да је из „познате“ хрватске породице.

Анте Шуњић је плавокос, скоро риђ, са изражајним очима. Рат га је затекао у Сарајеву, у школи за унутрашње послове на Грбавици. Стално је био у друштву Неде Матића, па се и понашао као он.

Мате Бегић, црнокоси полицајац са крештавим гласом. Коса му је права и зачешљана у страну као код Хитлера. Мучење и понижавање логораша му је била душевна храна. Тукао је безосјећајно, малтретирао и понижавао неописиво. Ноћу би сви логораша препознавали његов крештави глас који је био врло специфичан у односу на друге боје гласова. На мене се окомио од оног тренутка када је приликом мога испитивања сазнао да сам капетан по чину. Изјутра, чим сване, изводио би ме да чистим двориште. То је радио увијек када је он на смјени да би ме понизио цинично ме прозивајући по чину. А понижење је било огромно,

јер сам морао ходати четвороношке и устима сакупљати пикавце. Наређивао је да све морам покупити у уста а што не може стати у уста да гутам. У прошлом, комунистичком систему, обраћање другој особи је било са „друже“, а сада је „господине“. Он је цвјетао када му то кажем и по неколико пута ме је нагонио да му се на тај начин обраћам. Ако би изјутра присуствовао подјели доручка, када ја дођем на ред да примим чај и друго што би још било, он би сипао, или би наређивао ономе ко то ради, само пар капи чаја. Док ја нагнем порцију у уста, на језику би осјетио само кап чаја. Редовно ме је прозивао да чистим клозет, износим смеће, перем суђе... Изводио ме је на градску чесму преко пута логора, поред које су пролазили мјештани. Одмах би се окупили, прилазили и појављују се кандидати за тучу, чак и за скалпирање. Мате се склонио украј и само посматрао дивљачка понашања и иживљавања, одобравајући и охрабрујући поступке србомрзаца. Сви окупљени су били веома млади и није било старијих од тридесетак година, а тако су задојени мржњом.

Крешо Михаљевић, један од полицајаца и стражара у логору кога су прозвали Чупо. И он је једно вријеме носио дужу косу, а пошто му је она жута и коврцава, изгледао је као прашко. Дрзник је био мајмунске фаце, а и памети. Вјероватно и нема неко стручно образовање и мислим да је живио само са мајком у неком насељу код Љубушког. Имао је плантажу јабука. Није проблем образовања и мјеста живљења, него је проблем у људскости. Неписмени сељаци који живе у забаченим селима су најпоштеније, најдуховније и најљудскије особе. Проблем је у томе што је „чупо“ добио функцију да влада над немоћним и обесправљеним људима. Он се замишљао силом и владаром, а ми смо за њега били потлачена раја. Комотно се за њега може рећи да је приглуп и невоспитан, а такви су за нас најгори. Више је уживао у ословљавању са „господине“ од самог Мате Бегића, вјерујући да је дошло вријеме да и он постане господин. Као и остали, волио је попити, па када на смјену дође у припитом стању, мржња се повећава, па батине и тортура постају неподношљиве.

И он је доводио и наручивао своје пајташе па су заједно тукли логораше. Када упадају у ћелију, он би провинцијским нарјечјем наређивао да сви станемо уз „дувар“, па би онда одређивао по петорицу да изађу вани уз наредбу „издири вани!“ Тукао би све док му не избије зној на чело и пјена на уста. Када би његов ортак некога нешто упитао, он би се љутио и на то реаговао говорећи да никога ништа не пита, него само да туче што жешће док га држи бијес. Крешо је имао веома грубе наступе, чак и у вријеме када су тортуре смањене и званично престале. Сваки пут када је он на смјени прегледао би мањерку са храном за ручак и из ње би вадио месо и узимао једну количину хљеба, јавно говорећи да је боље да то поједу његове свиње него „четници“. Тек пред саму размјену је некако сумњичаво и непријатељски расположено почео долазити на врата причајући неке глупо њ неистините приче.

Пивац (име не знам) у полицијској постави најстарији, односно једини старији човјек у полицији. Имао је бркове. Невелик растом, а велики отров. Дрзак је и убојит. Тукао је и злостављао и дању и ноћу. Он је био на смјени када су ме довели у Љубушки и веома дрско и грубо ме је испитивао и спровео до ћелије уз ударце и завртање руку. Да је он одлучивао, све би нас побио и у јаму бацио. Мучио је и малтретирао до бесвијести. Није обраћао пажњу на старије, болесне, изнемогле... Петка Дамјанца је непрестално тукао три дана и три ноћи са захтевом да му призна одакле му пушка коју су, како је говорио, пронашли у његовој кући приликом претреса. Било је језиво слушати старијег и оболелог човјека како сатима и сати-ма плаче, јечи, стење и моли за прекид батињања. Али, изгледа да га је то још више инспирисало и давало му снагу. Што је жртва у лошијем стању, он је тиме надахнутији и даје му посебну снагу и вољу да још више задаје муке.

Бранко Ереш, нешто млађи од осталих полицајаца, средњег раста. За разлику од осталих био је накратко ошишан, скоро на ћелаво, и једини је он носио црвену беретку. Да ли је хтјео да се покаже да је специјалац, или случајно, не знам. Нешто касније је дошао на службу, у

вријеме када смо мислили да су тортуре смањене. Можда би било тако да он није дошао, али пошто се он није задовољио мукама немоћних, он је тортуре продужио док се није задовољио и издувао. Није се могао помирити са тим прописом да се затвореници не муче, па је стално инсистирао на томе и хушкао остале да му се придруже. Проналазио је путеве и могућности да и даље дјелује. Приликом обављања неких послова у кругу није нам дао ока отворити ни стати, него нас је гонио уз ударце да радимо као робови. Ујутру би пишао у казан са чајем који су нам доносили за доручак. По таквим поступцима и понашању видјело се да је окорјели екстремиста.

Велики екстремиста и крволок био је и њихов притвореник, преступник Ахмет Салкановић, родом из Живиница код Тузле. Ожењен је из Вишића код Чапљине, гдје је и живио пред рат. Повисок, плавокоси тридесетогодишњак, добро развијен и пун живота. Бошњачка „памет“ га није ометала у намјерама да ради шта хоће. Зашто је и како доспио у затвор, то не знам, али претпостављам да је због неке велике грешке. Дјеловао је на другим теренима и о његовим злодјелима ће говорити неки други логораша, а једна од таквих прича је да је са својом крвавом браћијом везивао жртву за даску коју су потом исправљали и прислањали уза зид. Оснивали би такмичење ко ће ближе погодити ножем или из пиштоља пуцати поред самог тијела жртве. Послије тога би несрећника остављали на врелом њетном дану до предвече, када би даску обарали. Жртва пада лицем о земљу и ломи нос и вилицу са зубима. Кажу да је било случајева да жртва са даском заврши у ријеци Неретви.

Некакву казну, или притвор до испитивања, издржавао је у нашој ћелији. Ноћу су га стражари пуштали вани, а он је упадао у друге ћелије и млатио затворенике. Том приликом би навлачио пластичну кесу на главу да га ови не би препознали. У ћелију би се враћао пред саму зору тресући руке од умора. Сјео би на своје мјесто и масирао руке говорећи да су му утрнуле од замахивања и ударања.

Неки стражари га не би пуштали вани, па би био нервозан и узнемирен, једва чекајући смјену оних који му то одобравају. Нарочито се радовао Стипи са којим се спријатељио и скупа дјеловао у ноћном оргијању. За смрт Недељка Милутиновића и Неда Зелен, треба Ахмета кривити, јер је скупа са логорским стражарима ову двојицу несрећника тукао до издисаја.

Такође у нашој ћелији је био и један лопов преступник из Јајца, који је већину живота провео у затвору. Био је сав изломљен и искривљен, па смо га тајно између себе звали Кривошија. Врат му се искривио, а у ногама је имао металне шипке. Познати је лопов и вјероватно се опет огријешио о закон, ако чак некога није и убио.

Ово су најекстремнији полицајци стражари у логору, мада их је било још, чија имена нисам запамтио, нарочито имена оних које су доводили, наручивали, или који су самовољно долазили у логор да злостављају људе.

За разлику од усташки настројених полицајаца, било је и оних што су свој посао и дужност коректно и људски обављали, као и оних што су били строги али ипак толерантни. Нису никога сурово и грубо злостављали и тукли. Има и један број оних који никога нису ни прстом дирнули. Такве треба памтити и захвалити им се на људском понашању и толеранцији.

Добрица је мало, али је вриједно споменути их. Претежно у логорашким изјавама ова имена људи остану анонимна, увијек из оправдања да се не би компромитовали, то јест да не би имали проблема од својих. Мишљења сам да управо треба споменути ове добре људе, и то подвући њихова имена масном бојом, јер не би требали имати проблема добри, него лоши момци. Нека се они свирепи и крволочни манијаци њих стиде, ако имају имало савјести, а за добро понашање се никоме не може приговарати.

Станко Параџић, родом из Хумца код Љубушког, средњег раста и старосне доби од 25 до 30 година, жуто - црвенкасте косе. Чини ми се да му је отац био војно лице, мајор ЈНА. Када би он био на смјени, а био је заповијед-

ник смјене, ми бисмо били мирни и та ноћ би нам била загарантована да ћемо је без узнемиравања провести, а тиме и наспавати се. Кључеве од ћелије је само он имао и никоме их не би предавао. У почетним тортурама би отварао ћелије гостима и радозналцима, али уз напомену да могу гледати, питати, причати шта хоће, само да не смију никога дирати. Касније је и то одбацио, па су „посјете“ добро смањене. Редовно нас је снадбијевао водом и изводио у клозет одмах по доласку на јутарњу смјену. У каснијим временима, када су полицајци имали обавезу на терену и првој линији ратишта, Станко би се са свима поздравио, као што би то исто радио и по повратку. Веома културан и коректан момак. Велико му хвала за добро понашање, савјест, дисциплину и професионализам у послу.

Након размјене, у Билећи сам му упознао његову сестру која се удала за Србина у Дубровник, па са мужем избјегла у Билећу. Њена прва информација о брату у незгодна ратна времена била је управо од мене, а тако топла и захвална да је била сретна што има таквога брата и мислим да ју је то задовољство држало све време док је жељно очекивала да се сретне са њим.

Крешо Медић, сајџија из Чапљине, рођен у околини. Висок, дебео, крупан. По конструкцији је изгледао прави див, и да је зликовац могао нас је у зубима носити. А он је тако миран и тихе нарави. Зато је ваљда и сајџија јер је сталожен. Никада ни једног логораша није ударио нити на неки начин му одмогао, него је гледао да помогне. Приликом покривања цријепом затворског крова после авио бомбардовања, говорио је да полако додавамо један другом црепове, и на кров спремао само оне који су сигурни да горе могу стајати и радити. Знао је да ми нисмо ратни злочинци, па је говорио да због тога никога не би ни дирнуо, а ако би већ некога тукао, онда би, каже, тукао оне њихове преступнике, лопове и убице. Том приликом је донио нешто хране, онолико колико је у стражари нашао, и подијелио нам, а када је видио да узимамо комадиће стакла за стругање ноктију, донио је од куће нокта-

рицу, те смо сви откинули нокте и по завршетку смјене вратили ноктарицу.

Хвала и г. Медићу за добротинство и људскост.

Зоран Солин, полицајац у служби „по правилу службе“. Све у људском духу и осјећајно. Показао се кавалер када су у логор довели неколико жена. Штитио их је и посебно изводио на обједовање и у клозет.

Било је још добрих момака као што су Перо Дуганџић, Мијо Вучић, Милићевић, Меша родом из Љубушког а живио у Мостару, Мијо (носио је жуте чизме), Драган (имао је бутик у Љубушком) и можда још неки други. Нека ми не замјере што их не знам набројати, но можда то уради неки други логораш.

Као и свугдје, има добрих и лоших момака. У сваком случају, овима хвала за добре радње и гестове, али каква корист од добротe ових људи када једна пијана будала налети са својом дружином и направи прави хаос у логору, те тиме угрози живот логораша и поквари доброту нормалних појединаца.

УНУК АНДРИЈЕ АРТУКОВИЋА

У ћелије су, нарочито у почетку, упадали разни усташки кадрови. Да ли су долазили самоиницијативно, или су их доводили и наручивали полицајци који су обезбјеђивали логор - то не знам. Нисам могао ни сазнати њихова имена, јер они су ти који питају, а не ми. Не знам и да ли су били увијек исти, или су се скупљали спонтано и по властитој жељи. Стални службеници су имали свој програм мучења и злостављања, а ови са стране су им били као допуна и поткрепљење са новим методама мучења. Нико се није представљао, а ријетко би се међусобно и именима звали.

Само се једном приликом у мојој ћелији један лијеп млади господин представио. У ствари, њега је представио полицајац који га је пратио и откључао ћелију рекавши да имамо част да нас бије унук Андрије Артуковића. Ушао је тихо и лагано за полицајцем и потврдио његову најаву. Дуго нас је посматрао онако постројене у два реда, као када официр врши смотру. Загледао нас је све једном, па други пут, а тако лагано и тихо као да не жели да нас узнемирава. А онда се наједном трзну према мени и викну:

„Тебе ћу ноћас заклати!“

Држао је једно вријеме прст уперен у мене, а потом изашао из ћелије. Ипак сам остао миран и нисам реаговао чак ни обрвом. Није било никаквог контакта прије ни касније, па сам то примио као да ми је рекао: добар дан! Остали логораши су ме гледали препуни сажаљења.

Није ми та пријетња била безазлена, с обзиром у чијим рукама се налазим, а овај је потомак злогласног ратног злочинца. Размишљао сам и о томе како се баш на мене одлучио од двадесет логораша у ћелији.

Нова помисао је ипак била утјешнија. Помислио сам да од тога неће бити ништа и да су то само пријетње које нису први пут. На њих смо већ сви навикли, и таквих случајева је већ било на претек. Безброј пута су ми прилазили разни типови и подносили нож испод грла, на нос, на ухо, уз пријетњу да ће остали гледати како Србин суче цријева. Такве пријетње се нису обистиниле, али ипак послије кабадахијиног одласка ухо дуго жари од додира челика, мада крви није било.

Једном приликом се умало та пријетња није и остварила. Један од напасника је веома безосјећајно баратао ножем у предјелу стомака, расјекао кошуљу и врх ножа забио у стомак. Да је имао озбиљне намјере, лако би замахом набио нож у мене, него изгледа да је хтјео застрашити, али пошто је пијан није имао осјећаја па се пријетња дјелимично остварила. Рана је дуго крварила, цурила сукривица, и зарасла као операциони рез.

Што се тиче Артуковићевог унука, закључио сам да се хтјео афирмисати, а мене и остале уплашити. Истина, када се спустио мрак и када је требало лећи и спавати, то нисам могао као ни остали у ћелији. Ја, као главна улога у овоме чину, нисам спавао јер нисам био сигуран да ли су то задњи сати живота, а остали нису спавали такође због ишчекивања. Сједили смо до касно у ноћ по групицама и шапутали уз ријечи утјехе и охрабрења, а онда пред зору сви поспали. Џелат се није појављивао, па је и то регистровано као једна од пријетњи које смо се ослободили. Али нови дан доноси нове муке.

***

У нашу ћелију је по некој устаљеној навици сваког другог дана долазио један усташа из Чапљине. Окомио се на Милка Голу из Габеле код Чапљине, па му није дао мира, као ни нама осталима. Долазио је са ортаком, а понекад и сам. Редовно му је доносио неке пјесме и рецитације које би морао научити за следећи долазак, а батине су биле за сваку његову посјету. Пријетио му је да неће жив изаћи из Љубушког. Када би упао у ћелију онако дивљач-

ки, а развијен као Тајсон, ударао би прво њега, па послије и остале кога закачи, док се не умори. Шака му је била као лопата, а глава као казан. Нисам успио сазнати како се зове, али вјерујем да је Милко послије размјене дошао до његових података.

Он и његов ортак су нам се представљали као усташе. Ортак му је био сув и усукан, крештавог и цмиздровог гласа. Он сам не би ни смио ући међу логораше, па се уз овога горостаса куражио. На прсима је носио усташки знак - обликовано слово „U“, и нагонио нас је да га сви пољубимо по три пута јер се крстимо са три прста, чиме је хтјео да понизи симболику православља, односно Свето Тројство.

Обасипао нас је застрашујућим информацијама о нашим породицама, нарочито Милковој, о стању на ратишту, поткрепљујући све великим измишљотинама, у што смо се касније увјерили.

Њему нико ништа није смио приговорити, нити му је са његове стране неко могао забранити или супротставити се. Вјероватно је имао велике заслуге на ратишту, па је у позадини имао привилегију. Све му је било дозвољено.

***

Како су ликвидирани Недјељко Милутиновић и Него Зелен

Једнога дана у дворишту се зачула велика галама, псовка и звуци од батинања. Прислушкивали смо да сазнамо о чему се ради. Пошто је само наша ћелија имала прозорчић са погледом у двориште, наизмјенично смо се пењали на један сточић који је остао послије кречења у ћошку да видимо шта се дешава.

Нисмо смјели дуго и често провиривати да нас батинаши не би примијетили, па кроз мој поглед у двориште могао сам констатовати да се радило о привођењу двојице цивила. Што кроз прозор, што касније из приче полицијских стражара, сазнали смо зашто су тако грубо при-

ведени, налтретирани и злостављани. Оптужили су их да су учествовали у покољу 35 Муслимана у средњој Босни.

Један од њих је Недјељко Милутиновић, рођен у Зијамету, Доњи Вакуф, гдје је и заробљен косећи траву, а живио је у мјесту Гувна, СО Доњи Вакуф. Тада је био већ педесетогодишњак, на себи је имао смеђе панталоне, бијело - шибасту кошуљу и бијели небојени вунени полувер.

Други је био Недо Зелен, рођен у Србанима, СО Бугојно, а живио је у новом насељу Чипуљић, такође Бугојно. Он је на себи имао бордо-црвену мајицу дугих рукава и спортско - ловачке панталоне са џеповима на кољенима зеленкасто - сиве боје. Те панталоне су на задњем дијелу нога биле мокре и пријенуле за тијело. По каснијем сазнању, од једног логораша, коме се Недо поверио пред смрт, њега су стављали да седи на врелој плотни шпорета, тако да су му задњица и бедра били опечени а тијело у пликотима и без коже.

Приликом тог првог погледа кроз прозор већ су се на обојници могли примијетити трагови мучења и немилосрдног пребијања. Милутиновић је већ имао неколико посјекотина по глави и модрица по лицу, а Зелен је скоро по читавом тијелу остао без коже. Када сам га сјутрадан угледао на кругу, увјерио сам се да су га страшно мучили. Донијели су му панталоне да се пресвуче. Скидао је своје цивилне а обукао војничке. Јасно сам видио да по задњем дијелу ногу нема коже. То његово живо месо је било натопљено крвљу и лимфом и почело се гнојити. Одјећа му се лијепила за тијело и повређивала ране.

Због тако стравичних тортура Зелен је ментално „откачио“, те је остатак живота у Љубушком провео као ненормална особа.

Стражари су му наређивали да спусти главу и да обори поглед у земљу, а он на те наредбе уопште није реаговао. Није то био свјесни инат, дрскост или храброст, него ненормално понашање. Он би дизао главу високо, потпуно изгубљено из овога свијета и правио би некаву насмијану фацу као да је задовољан. Стражари би га ударили палицом уз дерњава да сагне главу у земљу, а он опет

онако, и тако неколико пута. Не би им то успјело да су радили сатима, што је доказ да је човјек „одлијепо“.

Након завршене тортуре и пребијања, распоредили су их у различите ћелије. Милутиновић је сам смјештен у „шестицу“, а Зелен у „деветку“.

Мију Бошњака, Фејзу и мене, одредише да чувамо убогог Милутиновића и да га испитујемо о наводно почињеном масакру. Ја сам га почео испитивати и одмах након неколико времена сам схватио да овај човјек није баш нормалан. Сваки пут би говорио различито, неповезано и неистинито. А свака следећа прича би се тотално разликовала од претходне. У међувремену је цијела варош сазнала за „кољача“ и навалили су у затвор да га бију и саатиру. Под таквим условима ја нисам могао завршити испитивање, бојећи се да ови батинаши не навале и на нас, па сам замолио да се вратимо назад у своју ћелију. Још једном да потврдим: испитивали га они приликом туче или ја касније, ни једна прича се није поклапала, јер је сваки пут говорио другачије. Није то заваривање трагова и поступака као код нормалног човјека, него је он једноставно луд и са њим се није могло сарађивати. У његово психичко стање сам се увјерио касније по размјени, када су ми његови познаваоци рекли да је одавно такав. Такође сам сазнао да је Зелен био веома интелигентан и нормалан човјек прије рата, а да му се све преломило приликом заробљавања и првонасталих тортура.

Тукли су их обојицу немилосрдно: шакама, ногама, држалицама, палицама... На тијелу су им гасили цигарете. Док сам био уз Милутиновића, гледао сам како њега премлаћују, па су одлазили у другу ћелију код Зелена и тако наизмјенично. Чак су их вјешали за свезане руке и тако тукли. Нарочито ноћу, у ћелију је могао доћи ко је хтјео са стране, али су редовни били: Недо Матић и Ахмет Салкановић. Нарочито је киван био Ахмет, јер је стално псовао што су ови поклали његову браћу Муслимане.

Последње ноћи њиховог живота у ћелију су упали Недо Матић и Ахмет Салкановић. Задржали су се дуже вријеме у ћелији у којој је био Милутиновић. Скакали су

по његовом тијелу веселећи се за добро обављени посао. Вјероватно су тада овога јадника докрајчили. Исту ноћ је издахнуо и Зелен.

Чим је свануло, поново су упали у хелије и као са чуђењем констатовали да их је сустигла смрт. Не знам ко је најодговорнији за њихову смрт, али знам да су је ова двојица изазвали, а још двојица су ту ноћ били са њима.

Одмах су ову двојицу несрећника потрпали у најлонске вреће и плитко затрпали у исту јаму, бацивши једног преко другог. Када је пала прва киша послије тога, овај горњи је испливао из земље, па су опет онога преступника што их је први пут закопао водили да га затрпа.

Момак који их је затрпавао био је са овом двојицом и на пребијању до смрти несрећника, али се његових података не могу сјетити. Знам да је предратни професионални лопов и убица. Много година је провео у затворима, а његово задње робовање платио је човјек кога је управо покрао. На суду је човјек препознао лопова који је осуђен на неколико година затвора због провале у кућу и саме пљачке. Када је овај лопов изашао из затвора, односно побјегао пред ратна дејства, опет је провалио у ову кућу. Отворио је фрижидер, узео пиво и сјео на кауч, чекајућу да газда дође кући. Када се појавио, овај га је само упитао да ли га познаје и опалио неколико метака у њега. Затим је мирно и сталожено довршио пиво и изашао напоље. То нам је причао са таквом смиреношћу и задовољством као да је човјеку донио захвалницу са поклоном.

Када је 21. 02. 1993. године дошло до размјене тијела погинулих, и ова двојица трагично страдалих у Љубушком су размијењена. Могло би се рећи да је лијеп гест да није уз њих податак да су погинули на Фортици, стратешкој коти на једном брду изнад Мостара гдје су се водиле жестоке борбе. Вјероватно ова двојица никада у животу нису били у Мостару, нарочито на овоме брду.

И ово је једна од превара у низу многих којима су се служили, па су вјероватно за ову двојицу несретних цивила извукли своје зликовце.

ПРИНУДНИ РАДОВИ

Тортуре су се нешто касније прориједиле. Неки екстремисти су замијењени и на њихово мјесто су дошли умјеренији стражари. Ивица је забрањивао туче и малтретирања. Али ипак, много смо радили. Ја сам радио у кругу логора у Љубушком са Голом, Зечевићем, Зеленом, и Боснићем. Радили смо на адаптацији стражаре, то јест на санирању последица од бомбардовања, те на реновирању командне зграде, гдје смо поправљали мокри чвор, улазне степенице, и крпили таванице. Једна група логораша је са два аутобуса сваки дан одвожена на радове у Чапљину и Габелу.

У почетку смо радили знатно отежано, што због последица пребијања, што због неповјерења стражара и њихове грубости и присиле. Снаге смо имали само толико да владамо својим тијелом, а за радове је било потребно много више. Њу смо у почетку добивали преко палица, а касније преко хране коју смо редовно добијали, стражари су попустили у дисциплини и туче су престале. Повремено би се успјели опрати и вријеме нам је брже пролазило.

Друга група логораша је радила у војним касарнама, донедавно нашим, а онедавно њиховим. То су: касарна у Грабовини код Чапљине и складиште у Габели. Обављали су различите послове: затрпавали су бункере, истоварали камионе, цријепом покривали кровове... Најопаснији радови су им били на проналажењу положених мина. У почетку су кругом гањали овце које су активирале пјешадијске нагазне мине, па када је нестало оваца, онда су то радили наши људи. Дали су им ручне косе у руке и наредили да иду у стријелце уједно обављајући два посла: да покосе траву и да пронађу положене мине. Знајући у

којој су опасности, ишли су миц по миц, и откривали су mine. Срећом, нико није настрадао. Драган Ристановић је наишао на мину усмјереног дејства. Стао је као укопан и обавијестио присутног стражара. Све је ријешено без последица.

У Габели је радило петнаестак логораша. Једном приликом, за вријеме ручка, један логораш из Опузена искористио је прилику и побјегао. Када су ови утврдили да је нестао, улиједила је права макљажа. Остале логораше су тукли свим и свачим изискујући одговор на питање да ли су знали да ће побјећи и што нису одмах обавијестили стражаре о његовом бјекству. Радиле су, кажу, палице, мотке, цријеп по глави и свакојака пребијања.

Остале су одмах вратили у Љубушки, а иначе би се враћали пред вече. Туча и тортура је настављена. Одмах су увели санкције за све логораше, а ова група је имала посебан третман. Никома нису дали воде, укинут је ручак и одлазак у клозет. Током цијеле наредне ноћи ови јадници су мучени и тучени. Морали су загрнути панталоне изнад кољена и четвороношке на кољенима по туцанику ићи метар напријед, метар назад. Огулили су кожу, скинули месо, па чак и кост оштетили. Када је пред зору почела да пада киша, натјерали су их да се свуку до појаса и да се поставе под окапницу како би им вода са крова падала тачно по леђима. Полицајци стражари су их ударили летвама по леђима тражећи признање како је онај побјегао. Тортуру су прекинули тек у свануће.

Већ је љетно вријеме и у Љубушком су завладале паклене врућине. Људи су у ћелијама били мокри од зноја као да су водом поливени. Воде нису имали, а грло се сушило од врелог ваздуха. Ми, који смо још увијек радили вани, нисмо имали проблем за воду. Радиле смо на једном крилу зграде, поткивали смо таваницу. Међу нама је најлакши био Здравко Зелен и договоримо се да насуте флаше понесе таваном и гдје год је шупаљ, да убаци по једну флашу. Девет је ћелија, а у свакој по двадесетак логораша, а флаша је мало. Подијелио је колико је могао, а ми смо мотрили да стражар не примијети. Он је у другом

углу дворишта сједио на столици и читао новине. Њему је било важно да неко од нас не побјегне, а морао би проћи поред њега, па је и заузео такву позицију, а није могао видјети шта се унутра дешава. Знали смо ко није добио воду, па смо у повратку у нашу ћелију понијели флашу и кроз шпијунку претакали овима унутра. Овдје је и Фејзо много помогао кришом дотурајући воду и по коју шниту хљеба.

Ова малтретирања и санкције су трајала три дана, све док бјегунца нису ухватили.

Пронашли су га у Опузену скривеног у шашама и вратили у Љубушки. Држали су га на посебном мјесту, а то је у подруму командне зграде, и Црвени крст га никада није регистровао нити знам ишта више о томе заробљенику, као ни његову даљу судбину.

РАСТАНАК СА ФЕЈЗОМ

Дошло је вријеме да се са Фејзом растанем. Изненада му је у посјету дошла супруга. Пожалила му се да је у Мостару малтретирају и да више не смије бити сама. На кратко сам се и ја видио са њом. Рекла ми је да је пред наше заробљавање неко зовнуо телефоном и обавијестио је да ћемо бити заробљени. Нисам могао схватити да је за такву намјеру знала а да ништа није предузела да ту несрећу спријечи. Саопштила ми је и то да је покушавала звати, али није могла добити везу, и на томе се све завршило. Становала је у сусједној улици и – да је боса истрчала на улицу пред нас, спасила би нас. Нисам могао схватити такав поступак, па ми се накупила нека горчина у грлу од које нисам могао проговорити. Због бијеса и жала за пропуштеном приликом спасавања потекле су ми сузе, па су ме толико облиле да сам једва примјећивао фигуре испред себе. Зашто нас је препустила невољи? Мислим да су имали добар брак, а мене је дјелимично познавала и није имала разлога за пакост. Можда је мислила да ће Фејзу ослободити и да кроз ово неће проћи зато што је Муслиман. Но, све су ово само моја нагађања, можда она ни о чему није ни мислила.

За два-три дана Фејзо је отишао у Мостар. Поздравио сам се са њим и растанак ми је био веома тежак. Био је то 10. јули 1992. године.

Добио је мјесто команданта Војне Полиције територијалне одбране Мостар. Док је био са многим другачије сам се осјећао. Заједничка несрећа нас је још више повезала и вољели би да смо скупа, па шта буде. У првим данима када смо пребијани, мучени и малтретирани, гледали смо један у другог заштитнички и самилосно. Касније, када је добио повластице, ваљао је за разне информације,

штитио нас је од батинаша и додавао воду. Једном приликом ми је рекао да је у једној ћелији само једна особа затворена, што је немогуће, јер у осталима се давимо од гужве. То мора да се ради о некој великој „звјерки“! И обистинило се. Заробљен је и наш главни безбједњак, мајор Бранко Главаш. Само је један дан и ноћ ту провео и онда су га прослиједили даље. Касније сам сазнао да је на служби у Чачку, пензија му се огадила!

Фејзо би нас информисао и о преговорима за размјену провјеравајући да ли смо сви на списку. Управо пред одлазак у Мостар рекао ми је да се припрема размјена и да ћу и ја брзо дочекати слободу, па је већ поздравио неке наше пријатеље.

Припремана размјена није обављена и очај се наставио. Још је већа неизвјесност и постало је: вруће - хладно. Почео сам у себи и међу логорашима критиковати и једну и другу страну. Када ће се већ једном договорити? Лако је њима преговарати па се не договорити, па прође по неколико дана да се поново успоставе контакти, а наши животи висе о концу. Ми немамо стрпљења чекати и из дана у дан агонија је све већа и већа.

Када би ми се указала прилика да некога од њихових упитам када ће бити размјена, одговарао би ми да је увијек до наше стране и да нас они не желе. Онда бих се подједнако љутио и на наше и њихове преговараче.

Постао сам и сам преговарач. Обмањивао сам и себе и друге о размјени и тако продужавао наду и термин. Остали логорашаи су знали да ја могу најприје доћи до такве информације, па су на сваком сусрету мимиком питали када ће бити тај дан. Сви смо живјели у нади да ће до размјене убрзо доћи, па смо „утврђивали“ њене датуме. Ако до размјене не би дошло у томе периду, онда смо одређивали нове термине и тако размјену продужавали из седмице у седмицу. Период послје одгађања једне, па до договора друге размјене, био је очајан и неподношљив. Варао сам и себе и друге који су ме мимиком питали, показујући увијек по неколико прста на руци, па када прођу и та четири или пет дана, опет би настављали самоодбројавање.

Када би се то отегло до бесконачности, онда сам једно вријеме само слијегао раменима. Логораши ипак нису губили повјерење и упорни су били при сваком контакту, јер су претпостављали да ће ми Ивица на вријеме рећи. Међутим, паклу никад краја.

СУСТИГЛЕ СУ НАС НОВЕ МУКЕ

То љето је било веома топло и сунчано - права херцеговачка суша и врелина. Мислим да је неколико дана температура била на четрдесетом подиоку скале. У хелијама је било као у котловима. Људи су се гушили од смрада. Носнице су нагризали свакојаки гасови, само кисика није било. Мокри од зноја као испод туша, а сва вода је у једној флаши на двадесетак људи. Од велике суше и градски водовод је престао испоручивати воду, па су нам доносили са градске чесме иза командне зграде.

Физичке тортуре су престале, мада малтретирања нису, нарочито према појединцима. Настале су нове муке. Због лоших хигијенских услова почели смо добијати свраб. Нагло се ширио по читавом логору, а лијека никаквога. Људи су постали нервозни и гребали су кожу која је прерасла у ране.

Да невоља буде већа, појавиле су се и вашке. Обичне ваши су се могле примијетити и тријebити, али стидне ваши су биле неистребљиве и горе од обичних. Чудили смо се одакле нам те „пицајзле“ а никаква контакта са неким женама нисмо имали. Једно вријеме је била притворена њихова жена преступник, мало ћакнута и свакако се понашала, о њој би се једно поглавље могло написати. То је нека мостарка Трбоња по презимену и била је у „седмици“, хелији која је далеко од наше на другом крилу зграде. Да ли су од ње остале те стидне ваши или су их донијели неки батинаши или притворени лопови, ко ће га знати? Настала је права паника. Свако од нечега пати и стаје му се погоршава. Уз све то, настају стомачне тегобе праћене температуром и проливом. Заштите никакве нема нити смо је смјели тражити. Када је дошло до неподношљивости, донијели су врећу прашка за уништавање гамади.

Извели су нас у угао дворишта гдје смо све са себе скинули до голе коже. Ту су нас запрашили а онда смо одлазили у други угао гдје су нам дијелили нешто од одјеће, а ову нашу су спалили. Добио сам некакву кошуљу и веома широке панталоне, које сам закопчао на куку послије премићивања. Радост због уништавања гамади увећана је и због тога што сам се ослободио војничке униформе због које сам добио батина много више од осталих цивила, јер је једноставно привлачила мучитеље приликом одабира жртве за тучу.

Потом су из ћелија сакупили и спалили сву ћебад уз обећање да ћемо добити нова. Међутим, све до дана размјене обећање није испуњено и то вријеме смо провели на голом поду. Ко тврди да је јеловина мекано дрво? Задњице су нам утрнуле и на њима су се направиле баге као код мајмуна. Убијали смо се од досаде и ишчекивања.

Временом су се стање и услови промијенили. Да ли их је опаметило оно наше претходно стање, или им је неко наредио да се нешто поправи - не знам. Двориште су насули крупним пијеском, на њему су сковали столове за јело у стојећем положају. Када би било воде, по двојица су ишли под туш за купање. Прије тога су практиковали да наспу воду у неку пластичну бањицу и да идемо у колони за умивање. То ми је било горе него да се никако не умивам. Првих неколико се умије и сапере прљавштину, зној, крв, гној и слуз у ону воду, па следећи иза тога буде још прљавији.

Промијенио се и однос стражара према логорашима. Нису нас више тукли нити су захтијевали да ходамо погнутих глава са погледом у земљу. Нисмо се више морали окретати зиду када неко од њих долази на врата ћелије.

Једнога дана сви смо опет пресвучени у војничке униформе и били смо једнообразни. Нико се ни од кога није разликовао.

Једино им је као предмет специфичног иживљавања остао Стево Антић из Коњица. Нису га више тукли, али шта је некоме пало на ум, то му је и радио. У почетку су га много тукли, нагонили да трчи по дворишту укруг

на великој врућини, да сједи у поквареном аутомобилу и да имитира звук мотора. Један полицајац у својој смјени је „организовао“ такмичење „скакања са Старог моста у Мостару“, па је Стеву и још неколицину нагонио да са стола скачу потрбушке на пијесак, имитирајући Емира Балића како скаче у Неретву. Касније су га китили разним значкама, морао је носити неку дебелу капетину данима. Кравату изразито црвене боје је носио неколико дана, па су му направили наочале од заптивача уља на мотору од аутомобила. Већина стражара га је нагонила да доста једе, али би му ту храну добро засолили па је након тога морао попити много воде на искап. Таквих малољетничких игара је било сувише много. Не боли као физичко злостављање, али вријеђа људско достојанство. Чињеница је да се ни сам Стево није много опирао оваквим поступцима, а зашто су наставили само њега провоцирати и малтретирати, то само он зна, а ми остали смо само начули да је он на нашој страни зауставио хрватског доктора на барикади и нагонио га да пасе траву и још неким радњама малтретирао.

Овакве глупости су, наравно, чинили најлошији момци као што су: Бранко Ереш, Мате Бегећ, Перо Антић и други.

Када смо престали са радовима по логору, досада се удвостручила и укоријенила. Сједили смо у хелијама и по читав дан буљили у једну једину тачку. Проналазио сам, или замишљао, различите фигуре по старом и испуцалом зиду који је имао безброј слојева кречења у своје вријеме, па је испуцао и поткорушио се формирајући различите црте. Дошли смо до некаквих отрцаних карата које су се једва препознавале, а оне што су недостајале правили смо од картона. Тако смо некако скраћивали досадне сате и дане играјући покер или шнапс. Неки су, такође на картону, направили игрицу „не љути се човјече“ па би тиме сви у хелији били ангажовани на разбијању досаде. Ако је миран дан, ако нас нико не узнемирава и не посјећује, једини догађај би био подјела доручка око осам сати изјутра и ручка око тринаест поподне. Све би се то десило у

пар минута и опет би се враћали устаљеној досади, чекању и сједењу на тврдом поду.

Прије подјеле ручка Чупо би отворио казан са храном и повадио месо из њега, ако га икако има, да га ми не би појели јер није могао поднијети да се „четници“ добро хране. Пред доручак би се помокрио у казан са чајем објашњавајући да то ради да „четницима“ буде укусније. Хљеб би у току сваког оброка покупио и односио га кући, говорећи да је боље да га поједе његова свиња него да га једу „четници“. Све сам ово лично видио и чуо кроз наше прозорче, које је једино било окренуто према логорском дворишту. Свједоци тих збивања су и остали логораши из наше ћелије.

Због узимања меса нисмо пуно бринули, ионако га има по која мрвица и недовољно је за све. Чак смо се кроз то увјерили да храну припремају као за своје борце и да је уредна. Међутим, чај никада нису узимали иако би им понекад зафалило, а нама претекло. Остатак би просипали у двориште како би у кухињу вратили празну мањерку.

Послије ручка смо се трудили да заспимо и да спавамо што дуже, наравно, ако нас нико не узнемирава. Тако би дан протекао брже, иако је љетни дан веома дугачак. Штета је да млад човјек преспава већи дио живота, али да сам могао тада заспати, преспавао бих и вријеме ручка, само да у сну проведем ове досадне логорашке дане.

Смркавало се и свањавало, и тако дан по дан. Пратио сам вријеме по сунчевом зрачку који се током дана кретао кроз ћелију. Његово прво појављивање је било на једном зиду поред велике рупе и силазио би до пода, затим преко цијелог пода и завршио би на половини другог зида. Забиљежио сам неке оријентационе тачке, тако да сам приближно знао колико је сати у току дана, а свака даска на поду је била око пола сата, док је остало вријеме мјерено на зидовима.

А када зађе сунце и настане ноћ, у ћелији би настао тотални мрак. Будући да су се малтретирања прориједила, сада смо лијегали као кокошке по првом сумраку.

Ноћи су биле дуге и досадне јер се ни спавати више није могло, а услови су неподношљиви.

Предвече би се прикупили у мање групице и тако би тихо шапутали. Сваке вечери би обрађивали по неку интересантну тему. Милко Голо би нам причао о воћарству, пчеларству, Зечевић о лову, Зелен о ветеринарству, Неђо о путовањима и угоститељству, ја о гљиварству и тако редом.

***

Устаљени ред и донекле стечени мир су нам покварили полицајци из Дувна. По неким њиховим правилима полиција је из овога мјеста ишла у друго, а из другог мјеста овдје, и тако је у сваком насељу извршена рокада. Полиција из овога логора је отишла у Груде, а нама су дошли из Дувна. Одмах су почели са провоцирањима, испитивањима и тражењем својих комшија и познаника за натурање силе и провоцирање. Често су долазили на врата питајући за разне податке, излажући неистините чињенице и описујући нашу страну као губитничку. Неки су разговарали са нашим сапатницима више него са осталима јер су били комшије, па чак и школски другови. Тај разговор је ипак био са осјетном дозом мржње. Најслободнији у разговору је био Здравко Зелен који је из Дувна, гдје је и радио као ветеринар. Он је жустро поста- вио питање саговорнику:

„Зашто се овако понашате према мени и свима нама, када знаш сваки мој покрет јер смо скупа одрасли и скупа ишли у школу. Заједно смо јели код твојих и код мојих као да смо рођена браћа. Шта сам то ја скривио да ме овако третирате?“

Не знајући оправдан разлог и немајући адекватан одговор, само је рекао:

„Али, ти си Србин!“

То вече, овај или неки други полицајац је ишао од ћелије до ћелије и у сваку кроз шпијунку упрскао по млаз или два неког спреја. Одмах по ширењу гаса кроз ћелију настало је кашљање, гушење и сузе на очи. У свакој ће-

лији је настао кркљанац. Логором је одјекивао кашаљ, роптање и уздаси од борбе за ваздухом и животом. Не могу потврдити да ли је то неки од војних бојних отрова из групе надражљиваца, сузаваца и кијаваца, или неко савременије средство у грађанству, али је имало великог ефекта, нарочито уз чињеницу да су се људи већ гушили од дотадашњег стања, јер је у ћелији најмање било кисика у односу на остале гасове и испаравања.

И овога пута се огласио неко од добрих људи. Дотрчао је и на брзину ћелију по ћелију откључавао и изгонио логораше на двориште. Водили смо рачуна да неко није већ пао у кому јер би се угушио ако би остао унутра. Иако смо изашли на ваздух, још увијек смо сви кашљали и дуго повраћали живот и дах. То нам је било једино лијечење, да сами дођемо до ваздуха, јер других медицинских средстава ни третмана није било. Постали смо свјесни да бисмо поцркали као запрашене бубе да нас не истјераше на чист ваздух.

Касније смо имали још једну прилику колективног умирања. То се догодило у вријеме затегнутих односа између ХОС-а и ХВО-а. Припадници Хрватског Вијећа одбране су из засједе убили команданта Хрватских Оружаних снага генерала бојника Блажа Краљевића са још шест војника. Умало није дошло до правог ратног сукоба између двије хрватске војске. На крају дугих и мукотрпних преговора ипак их је нешто смирило и помирило, мада су прије тога заговарали подјелу власти.

Овај логор је требао припасти црнокошуљашима, мада они нису управљали логорским и затворским институцијама. На нашу несрећу, они нису имали својих заробљених припадника, па тако им ми не требамо јер они држе заробљеника само за размјену уколико треба да ослободе свога борца. С обзиром да им нисмо требали, они су израдили план да нас одведу на ријеку Кравицу под изговором да нас воде на купање, јер у градском водоводу нема воде. Када би сви ушли у ријеку, они би нас покосили рафалима, тако да нико не остане жив. На нашу срећу, нисмо им на подјели власти припали, па их

нисмо више ни морали гледати онако уцрњене, закрваљених очију.

***

Једнога дана, у вријеме ручка, Ивица ми је пришао и саопштио једну веома тужну, непријатну, а непотпуну вијест. Претпостављам да није имао потпуне и тачне податке о случају, а можда је и формално рекао скративши нешто да ми он не буде муштулутција. Каже да је у Невесињу дошло до експлозије неке бомбе од које су страдала дјеца, међу њима и дјеца мога шуре Мила Стајића. Престао сам јести и одгурнуо сам порцију некоме што је био до мене. Вијест ме је онерасположила и бачила у разне мисли. Вјеровао сам да су у тој несрећи настрадала и моја дјеца, јер су морала бити са осталима гдје су била чак и вође, као у „Дружина Пере Квржице“. Скупа су избјегли из Мостара и увијек су заједно. Пао сам у очај и безизлазну ситуацију. Нисам знао како се даље понашати, шта питати. Једино рјешење је размјена, па сам успио то и упитати прије него је Ивица отишао од мене. Рекао ми је да ће се размјена обавити следеће седмице. Вратио сам се у ћелију погнуте главе, дубоко потрешен и замишљен. Нагризале су ме разне помисли о томе шта се то могло догодити у дубини наше територије. Ако сам ја у оваквом паклу сачувао главу, зашто да они страдају на властитој територији?

Ту седмицу сам преживљавао уз очај и патњу. Умјесто да са радошћу ишчекујем размјену и да се радујем томе тренутку поновног стицања слободе, сусрета са породицом и осталима, ја сам стрепио. Плашио сам се на кога ћу наићи и кога ћу затећи.

ЈОШ ЈЕДНА ПРОПАЛА РАЗМЈЕНА

Размјена коју ми је наговијестио Ивица била је заговорена за 12. август те 1992. године. За ту прилику смо се окупали, обријали и поново су нас усликали. Неким логорашима, који су заробљени касније и који су били само у Љубушком, враћена су документа и неке ствари које су имали уза се приликом заробљавања. Ја нисам имао ништа, јер сам опљачкан и промијенио сам неколико мјеста, тако да се све то загубило или је уништено, а новац, сат и злато су нашли новог власника.

Опет смо остали без цивилног одијела. Пресвукли су нас у нове љетне војничке униформе које су затекли у Чапљини приликом преузимања касарне ЈНА.

Према договору, размјена је требало бити обављена по принципу сви за све, али сам ипак примијетио да на списку недостаје извјестан број заробљеника.

Ти невољници су били очајни. Немогуће је описати нити објаснити како су се они осјећали када су схватили да остали одлазе, а они остају. А ови су их вјероватно намјерно оставили као некакву резерву да имају заробљеника за неке наредне размјене. Нису се изостављени ни по чему разликовали од осталих, нити су третирани као неки кривци, чак су заробљени као цивили и уопште у борбама нису учествовали, али ето, једноставно им је судбина била да они буду особе за останак.

Дан прије заговорене размјене настаје тумбање и пребацивање из хелије у хелију. Ових неколико, што су остали за резерву, смјесте у једну хелију, а нас остале трпају у друге. У хелији гдје сам смјештен за сутрашњу размјену је било двадесет осам логораша. Услови су неиздржљиви. Било је тако тијесно да нисмо могли лећи, иако у току ноћи нико није ока склопио чекајући да сване најбјељи дан

у животу, дан спасења. Лежали смо наслоњени једни на друге пипајући у мраку гдје се ко налази и тихо шапућући кратке коментаре. Најтеже је било плућима и носу. У ћелији је било толоко вруће и загушљиво да нисмо имали ваздуха за дисање. Скоро да је исто као када је онај на-шприцао спреј, само што нисмо кашљали и умирали. Дисао сам са пола капацитета плућа, а да сам могао не бих ни толико од смрада и загушљивости. Све је то нагризало ноздрве и осјећао сам бол у дисајном тракту.

Услове је погоршао и дим од цигарета, које су појединци чували за овакав тренутак и најдужу ноћ. Ја сам пушаче схватио и разумио, а они мене и остале непушаче нису.

Радост и нада и овог пута нису трајали дуго. Негдје иза пола ноћи неко је начуо да је размјена одгођена и вијест се проширила од ћелије до ћелије. То нас је узнемирило и охладило као хладан туш. Али, ипак је трајао трачак наде да ће до размјене доћи. Можда је неко „пустио патку“ да се нескромно нашали. Чекали смо јутро са још већом зезбњом и коначним рјешењем. Међутим, са сванућем нас поново вратише у ћелије у којима смо прије били и то је знак да од размјене нема ништа.

О, да ли ће се преговарачи икада договорити - било је резонување и глас свих логораша!? Схватили смо да се са нама играју по принципу вруће - хладно. Освајала нас је неизвјесност и појачавала сумња у способност преговарача и договора између зараћених страна.

Стражари полицајци су свако одлагање размјене увијек исто „објашњавали“, како нас неће наша страна, па чак ни да чују за нас. Послије таквих изјава сам се питао да ли је то плата за мој рад и жртвовање у ЈНА.

Међутим, касније сам схватио тежину и суштину преговора и самог извршења размјене. Лијепо је прихватити својега у своју средину и на тај начин га спасити мука које су га допале, али су се и наши кроз те преговоре трудили да извуку и спасу првенствено припаднике армије и касније борце војске Републике Српске. Друга страна, она што је држала нас, су имали прљавих игара и поступака.

Облачили су у униформе заробљене цивиле и размјењивали их за своје борце који су чак починили и ратни злочин, или су кршили обичаје рата. Овај пут, као услов за извршење размјене, наша страна је поставила услов: ако се у Неметину у Славонији размјене припадници ЈНА обавезно са заробљеним пилотима, онда ће се извршити и ова са нама у Стоцу у Херцеговини.

Рекли су нам да је размјена одгођена за 18. август и да ће се тада, највјероватније, и обавити. Већ сам истрзан таквим и сличним договорима и обманама, па ни овај термин нисам схватио озбиљно. Свјестан сам да ћу ипак жив прећи на нашу страну и да ће размене сигурно бити, да је то само ствар договора и извршења. Чекао сам тај дан па који год да буде, а најгоре је надати се, па разочарати.

Колико је дуго трајала та седмица није могуће објаснити... Вријеме као да се зауставило.

НА ПРАГУ СЛОБОДЕ

Осамнаестии август 1992.

освануо је и тај дуго очекивани дан 18. август 1992. године. Размјена је изгледа договорена без одлагања. Уочи тог дана чуо сам како Ивица наређује заповједнику смјене да логораше буди у шест сати ујутру и да све припреми до пола седам.

У томе задатку смо му у потпуности помогли, јер нико није ни спавао него смо само чекали да се врата отворе и да на наредбу изађемо вани.

Стражар полицајац долази на врата хелије и држећи списак у руци објашњава:

„Хајде, излазите у ходник и кога прозовем нека стане у строј у дворишту!“

Прозивка је почела и излазили смо један по један из хелија и у дворишту формирали колоне. Приметијели смо да из наше хелије нема Ђурасовић Данила и Неђа Андрића. Тако су други приметијели да исто недостају неки из њихових хелија. Иако је и овај пут договорена размјена сви за све и логоре је требало испразнити и затворити, то није испоштовано. У Љубушком је остало 14 логораша. Мени као и свима осталима је било веома тешко и жао тих невољника, а како ли је тек њима? Пописали смо њихова имена и презимена да бисмо списак одмах доставили војним и цивилним властима, као и комисији за размјену ћ да ови људи не би били заборављени. Ни они нису ништа били нешто посебно у односу на остале, као у претходно пропалој размјени. Нити су кривци нити се ови могу правдати да су задржали борце или осумњичене. Једноставно су задржали један број заробљених да имају у резерви. Тако је на примјер размијењен Раде Мај-

кић, а отац му Милан остављен, па се не може рећи да су оставили оне који су за борбу.

Ови јадници су размијењени касније, тек након два мјесеца, када су довежени бродом у Зеленику (Црна Гора).

***

У кругу су формиране три колоне по тридесетак логораша. Био сам у првој колони и међу првима, јер су приоритет били седморица припадника ЈНА, плус млади војници заробљени у Чапљини.

Извели су нас на улицу пред командну зграду, гдје су већ била паркирана три аутобуса, и потрпали су нас у њих. Аутобус крене па стане, што је у нама изазивало сумњу и несигурност, јер смо знали да је било случајева да се дојави да размјене неће бити, или су се враћали са линије за размјену. Због тога сам сва дешавања предвидио и прихватио са значајном резервом.

Па ипак, аутобус стиже до кружног тока (сквера) гдје је чекало још осам аутобуса пуних логораша из Дретеља, Чапљине и Мостара. Ту су се сви прикупили и чекали смо једно вријеме, а аутобуси никако да крену. Настао је метеж и неорганизован рад, или су они имали некаквих проблема. То су искористили неки екстремисти па су навалили улазити у аутобусе да још једном искористе прилику за који опроштајни ударац. Посматрају и настоје да некога препознају са намјером да га излупају. Питају има ли неко из Мостара, други питају да ли неко има из Коњица, трећи питају за Чапљинце, и сви радозналци би да некога претресу и пропусте кроз шаке.

У једном моменту када нико од полицајаца није био у аутобусу, искористио сам прилику и посавјетовао наше да на питање одакле смо и има ли неко из тог и тог мјеста дајемо погрешне одговоре. Ови се одмах окрену и одлазе у други аутобус да тамо траже своју жртву, јер је аутобуса пуно а времена је мало. Ова варка је успјела и прошли смо без малтретирања и ударања.

Возачи аутобуса коначно упалише моторе, полицајци пратиоци ускочише у аутобусе и колона крену. Најрадије

бисмо вриштали од среће, али нисмо смјели испољавати радост. Па ипак, на измученим и исцрпљеним лицима логорашким могао се видјети прикривени смјешак и зрачак задовољства који потискује тугу и показује да им је пао камен са срца. Чудан је то осјећај радости помијешан са дозом стрепње, јер још нисмо били сигурни да ћемо стати на Српску земљу. Био је то пут од пакла до новог рођења, а успут може бити још свашта.

Колона од једанаест аутобуса, праћена са једним полицијским и два путничка аутомобила, полако се кретала узаним уличицама до Метковића, а потом преко Чапљине до Стоца. Камерама су снимали цијело вријеме путовања. Чини ми се да нису ишли регионалним путем, него су једним делом ишли неким споредним путем. Да ли су имали проблем са цивилним становништвом, или неки други, нисам сигуран, али је неко од логораша из ових крајева прокоментарисао да туда нисмо требали ићи, а касније се причало да су нам на главном путу били припремили засједу за каменовање и линч.

Још у Љубушком су нам наредили да навучемо завјесе на прозоре и да сједимо погнуте главе са прислоњеним челом на сједиште испред себе, а на дијелу пута од Чапљине према Стоцу главе смо морали набити међу кољена. Разлог овог поступка би могао бити двострук: да не видимо како су порушена и попаљена српска села и да не видимо размјештај њихових снага, нарочито артиљерије.

Схватили смо да смо пребродили све кризе јер смо прешли већи дио пута, само да нас не врате са линије за размјену. По сазнању да нас возе у Столац, гдје је ратна линија раздвајања, знао сам да је размјена договорена са Билећанима гдје је била касарна ЈНА, мада нисам знао да су настале драстичне промјене у војсци, политици и свему осталом. Размишљао сам о томе шта ме тамо очекује и гдје ли би ми могла бити породица? Имам једну сестру удату за Билећанина гдје имају и кућу и гдје су вјероватно избјегли, па ће ме можда они и дочекати. По првом сусрету и окрепљењу план ми је био да тражим породицу, вјероватно негдје у Невесињу ако ико од њих има жив. Из

размишљања ме трже Данило Домазет који је сједио поред мене тихо ми говорећи да провирим иза сторе како бих видио град Столац како је порушен и попаљен као и околна села. То смо и прије кријући повремено радили и увјерили се да нема читаве српске куће нигдје у околини.

Од Стоца још неколико километара и стигосмо у мјесто Тодорићи. Већ смо каснили два сата у односу на договорено вријеме. Ми смо били спремни за размјену у шест сати ујутру, а раздаљина од Љубушког до Стоца је можда 150 километара. На нашу срећу, размјена је отпочела око подне.

Био сам у првом аутобусу, негдје у средини. Из аутобуса смо излазили по тројица и прилазили смо столу за којим су сједили Европски посматрачи. Ту смо се морали изјаснити о томе да ли прихватамо размјену, а потом смо у страни поред једне куће формирали групице по двадесетак логораша. На договорени знак та групица је уз пратњу посматрача превођена на српску страну, а са супротне стране би другом страном улице ишла иста колона заробљеника који су били код Срба. Успут смо се мимоилазили и гледали једни у друге нијемо се поздрављајући. Били смо тада идентични. И они и ми смо се радовали стеченој слободи и на то смо имали право и једни и други. Радост је била обострана.

Ипак, уочио сам велику разлику међу нама. Они су ишли у цивилној одјећи вукући торбе и кесе са собом. Ишли су безбрижно. Били су дебели и узнојени, без иједне модрице и без трагова батињања и ожиљака. То сам одмах морао уочити, јер ми се већ указала прва прилика да упоређујем и њихове логораше, пошто сам дао себи задатак да испитам њихове услове.

Касније сам у потпуности испунио обећање и провјерио њихове услове у Билећи. Спавали су у касарни гдје и наша војска, све су имали осим конструкције кревета, а то значи: тродјелни душек и постељина на којој сам и ја као питамац спавао. Одлазили су у војнички ресторан на обједовање као што то чини и наша војска. Редовно су се купали у војничком купатилу и шишали у бријачници.

Једина обавеза им је била чишћење круга касарне, што је нормално, и изгледа да су и они пјевали неке пјесме. А што се батина тиче, било је од појединаца и појединцима. Углавном, селективне и константне обраде и тортуре није било. Силовања поготову није било. Напротив, причали су ми да је на ратишту била заробљена једна медицинска сестра и да је смјештена посебно у једну собу. Наши полицајци су се утркивали ко ће јој прије донијети кока - колу, и у соби је имала телевизор.

СЛОБОДА

На другој страни стижемо до једног стола, такође постављеног на улици, за којим су чланови наше комисије за размјену. И они провјеравају спискове, утврђују идентитет размијењене особе и братски нас прихватају. То је први контакт са нашим људима и нашом територијом. Послије срдачног стиска са њима, сагињемо се и љубимо нашу земљу. Тек тада смо били сигурни да смо заиста размијењени и да нас више не могу вратити. Након толико времена видим наше униформе, и наше људе, од којих сам неке чак и познавао. Сви се међусобно љубимо, честитамо слободу једни другима и понашамо се као да се десило нешто немогуће и неизводљиво.

Какав је то осјећај? Неописив. Не може се описати ни објаснити, нити га може ико разумјети, сем оних који су губили слободу, па је поново стекли. За нас је то било ново рођење и већина логораша слави дан размјене као други рођендан. СЛОБОДА - то је велика и значајна ријеч. Она се пише златним словима и само ми знамо шта она значи. Само ћемо је ми објективно цијенити, а било би добро да се сви по нашем искуству уче.

Када би се напунио један аутобус размијењених, возили би пет - шест километара у дубину наше територије, гдје смо сачекивали остале, а кријепили се док они пристигну. Посједали смо уз ријеку Брегаву по околним хладовима и повремено се у њој освјежавали. Ту су новинари и репортери тражили саговорнике за изјаве и коментаре, а ја сам Дувњаке одвео на једну смокву да окусе дар Херцеговачке природе.

Када је размијењен и последњи - 347. логораш за 410 логораша колико је дала наша страна, формирана је колона аутобуса и кренули смо према Билећи.

Био је то историјски догађај, идентичан ономе из Другог свјетског рата када се крајем 1942. године на истом мјесту, у Долу код Стоца, извршила размјена између италијанских и партизанских јединица, гдје је постављена спомен плоча. И за овај дан и догађај су сви знали, па су мјештани околних села прилазили улици и махали нам од срца честитајући слободу. Сви су изашли из кућа пропративши колону. И ми смо њима стално махали уз поздрав са три прста. Све те људе бих радо изљубио, јер је то мој народ, моја браћа и сестре.

У Билећи нас је дочекао цијели град, а он се увећао за неколике хиљада избјеглица. Овога пута сам био у трећем аутобусу. Погледом сам тражио препознатљива лица. Изненада сам угледао дјецу и супругу, сестру Виду и њену кћерку Мају. А они лутају погледима по свих осам аутобуса тражећи да угледају мене. Сви су чекали на аутобуској станици мислећи да ће се ту паркирати за излазак размијењених. Аутобуси су лагано у колони милили и ја сам пожурио до задњег сједишта да им се јавим. Махао сам им, а да сам могао искочио бих из аутобуса. У једном тренутку аутобус застаде, и дјеца притрчаше и ускочише у аутобус.

СИНОВИ У ОЧЕВОМ КРИЛУ

Ушли су на предња врата и јурили су према мени. Плакали су и вриштали од среће. Плакао сам и ја, јер радости и срећи није било краја. Поново смо на окупу. Разбила се брига и туга коју сам навукао послјије Ивичине информације о експлозији бомбе у Невесињу.

Синови су ми сјели у крило, један на једно, други на друго кољено, уз топли загрљај. Од суза се нисмо ни видјели, али није ни важно колико је важно да смо скупа. Љубио сам час једног, час другог. Због суза и заслијепљене радости нисам ни примијетио ожиљке на старијем сину Миодрагу.

Аутобус нас је одвезао до спомен њ парка народним херојима из Другог свјетског рата у центру града. Кића, Вида и Маја су као и остали грађани пречицом потрчале за аутобусима и стигле у вријеме искрцавања.

Уз неизмјерну радост и сузе радоснице улиједили су чврсти загрљаји и срдачни поздравии, прво са својим најближим, па онда са осталим познаницима и радним колегама. Сјели смо на један зид да се мало приберем јер су и срцепарајуће сцене оптерећење за нарушено здравље. У једном трену нисам могао све испричати, нити о свему питати. Прво што ме је интересовало је бомба у Невесињу. Видим да су моји сви на окупу, а шта се десило даље? Њима је незгодно било одмах затрпавати ме лошим информацијама не знајући како ћу реаговати, али сам инсистирао на томе да видим ко је жив, а ко мртав. Тако сам одмах сазнао и за трагедију и нестанак јединог ми брата Радована. Срећу и радост ми је помутила вијест да је он нестао у Мостару 15. јуна 1992. Чудио сам се да ме он није дочекао са осталима, а он је страдао у вријеме мога заробљеништва. И да су нам родитељи живи, сада би скончали од туге.

О њему дуго ништа нисмо знали. Водио се као неста-ли борац. Вјеровано сам да ће се некада појавити и да ће и он овакву или сличну причу причати. Међутим, наставак радости и наде је кратак, а туга и бол велика и бесконачна. Тражио сам брата наизмјенично и међу живима и међу мртвима, пратећи сваку размјену. На једној од размјена погинулих бораца обављеној 24. фебруара 1993. године, на једном мртвом тијелу је било име и презиме мога брата. Није било видљивих знакова препознавања, па чак ни једног детаља који би потврдио да је то он. Из тих разлога нисмо ни прихватили то тијело, што се касније установило да и није тачно. Било је много таквих претраживања и трула и распаднута тијела или гомиле костију сам сваких неколико мјесеци претурао по рукама. Укупно сам прегледао 108 лешева старих по неколико мјесеци, чак и неколико година. Најнепосреднији доказ о његовој погибији је видео-касета коју сам добио из Њемачке, а коју су снимили Хрвати приликом заузимања Мостара. Брат ми је погинуо као члан посаде оклопног транспортера на магистралном путу у мјесту Мазољице. Погођен је противтенковском ракетом и труп му је испао на улицу без ногу. Идентификован је и сахрањен након 12 година.

У експлозији бомбе је троје погинуло, а троје теже рањено. Погинуо је младић коме се бомба сама активирала, 13-огодишња кћерка шуре ми Мила Стајића и једна старија жена, а рањени су једна дјевојка, дјевојчица и мој син Миодраг. Млађи син Драгомир је пет минута прије изашао из те куће са још пет - шест рођака.

Рањени су се борили за живот неколико дана и стигли су до Подгорице и Београда. Мили је тада имао 10 година и све вријеме је остао у невесињској болници јер је ту био добар доктор, стручњак из Подгорице. Остао је са свим дијеловима тијела али са много гелера и куглица у тијелу, и ја сам га водио у Билећу у болницу на вађење страних тијела и дијелова тијела погинулих особа.

Да ли би човјеков живот био интересантан да нема мука и проблема у току живљења? А оволико мука и тегобе је, мислим, много за једнога човјека.

МЕТОДЕ МУЧЕЊА

На основу одређеног броја примјера и свједочења преживјелих логораша установљено је, и доказано, да је ово био један од најпрљавијих ратова, вођених на просторима бивше Југославије. Ми логораша смо у том смислу најочигледнији примјер, и свједоци смо злочиначких поступака који су се догађали на овим просторима. Прљаве игре и работе су се догађале и на првим линијама ратишта, а нарочито у њиховој позадини.

Први контакт са супротном страном је крајње груб и некоректан, односно дивљачки - изван свих норми људског понашања, без обзира што се то дешава у ратном стању и ванредним приликама, јер и ратове воде људи, па се људски требало и понашати.

У првом дијелу излагања може се видјети да су ме стално мучили, примјењујући различите облике и методе малтретирања. Покушат ћу набројати и описати методе и поступке мучења, које су примјењиване и на осталим логорашима и у неким другим логорима којих је било 536 широм Босне и Херцеговине, 222 у Хрватској и 12 у Словенији. Многе сам осјетио на властитој кожи, видио како примјењују на другим сапатницима, те чуо и упознао од свједочења других логораша. Самим тим користим прилику да нешто више проговорим и о усташама који су носиоци ових злодјела.

Морам нагласити да су користили све методе и поступке из Другог свјетског рата, које су чак усавршили и осавременили, користећи модерну технику: електричну енергију, фотомонтажу, штампу и остала средства јавног информисања. Да ли изненађује, или не изненађује, и податак да су мучитељи били веома млади људи, стари од 20 до 30 година. И ја сам тада био млад, али су они за мене

изгледали голобради дјечаци. Носили су модерне фризу-ре, тамне наочале и мињџуше у уву. Старијих од њих је било веома мало. То значи да усташлук није излапио и да се у хрватском народу рађају и школују нови националисти, шовинисти и екстремисти. То што су они радили може пасти на ум само поквареним и изобличеним људским умовима над чијим поступцима свјетска јавност треба да се замисли.

Примјењиване методе би се могле у основи подијелити на двије групе: физичко злостављање и психичко малтретирање. И једне и друге методе и поступци мучења су имале исти циљ, с том разликом што физичко малтретирање наноси бол по тијелу, а психичко бол у души. Поступци мучења су се најчешће испреплитали и остављали би трајне трагове, што је и основни циљ мучитеља: да сломију човјека споља и изнутра, убивши у њему све што је вриједно, тако да особа остане као једна морална и физичка рујина, некорисна у даљем животу. Дубина и трагови ових тортура зависе од снаге и отпорности људске личности.

Физичко малтретирање и злостављање

1. Грубо хајшење и заробљавање

Ухапшеног цивила и заробљеног војника одмах ударају по читавом тијелу, уз дивљачку галаму, нечовјечне псовке и смртоносне пријетње. Не дозвољавају никакво изјашњавање, нити било које покрете. Вежу га лисицама или жицом и стављају повез преко очију, грубо угуравају у возило и одвозе у непознатом правцу.

2. Ударци шакама

Заробљеник је морао бити фиксирана мета која се не смије мрднути, камо ли блокирати удаце или избјежавати исте. Ударали су шакама док им не утрну, или док мученик не изгуби свијест. Шака онесвјешћује, шака враћа у свијест и тако до бесконачности. Без обзира на тежину и бројчаност удараца, шака је за логораша била награда у односу на остале методе иживљавања.

3. Ударци ногама

Заробљеник је био редовна слободна мета. Увјежбавали су и провјеравали вјештину задавања ударца коју су раније у борилачким вјештинама тренирали, али нису имали прилику да у стварности употријебе. Ови ударци се веома тешко подносе јер су много јачи од шаке, а и због војничке чизме која оставља дубоке трагове шаре ђона и ствара прелом костију, нарочито када скачу по прекрштеним ногама жртве.

4. Шамарање

И за шамар можемо рећи да је награда у односу на друге методе, и изгледа да није страшно, али је веома болан, како физички тако и психички. Када се прими на стотине, болан је и сам додир до лица, а када малоумник удара без контроле, онда пуцају бубне опне, и крв лије на сваки отвор. Шамар има и психолошко дејство, јер вријеђа достојанство човјека више него било који други тежи ударац. Нарочито је болан када син мора шамарати оца, или брат - брата. Тешко је тада обојици, као и присутнима гледати.

5. Ударци полицејском палицом

Ударци палицама су веома тешки и неподношљиви, јер мучитељи немају осјећаја, па ударају свом снагом по читавом тијелу, нарочито по глави. Америчке бијеле палице су остављале велике подливе крви и бразде на кожи.

6. Ударци електричним каблом

Гумирани или пластични електро - проводник великог пресека је много незгоднији од палице. Дужина кабла би била до једног метра и куда он поклопи, остају бразде као на ораници. Тијело се савија као младица на олуји, а кожа пуца и набрекне као да је та палица остала на тијелу.

7. Ударци мошкатама, држалицама и лешвама

Сваки ударац са тврдим и крутим реквизитом више боли и оставља веће последице него обичним шакетањем, па су мучитељи са тим циљем ово и користили да би уз мање замарање нанијели већи бол.

8. Ударци палицама за бејзбол

Један неупућени логораш, поријеклом из неке провинције, је једном питао какве су им то безболне палице, у смислу да те бију, а да не боли. Међутим, када их је и он примио неколико по леђима, увјерио се и сам да су много болније од полицијске палице. Од њих пуцају кости од којих се одваја месо.

9. Ударци лисицама

Ударци полицијским лисицама којима се вежу руке преступницима су такође болни и неподношљиви. Усташа један крај држи у својој руци а другим удара не гледајући по којем дијелу тијела ће нанијети ударац. Челик прави рез на месу, отвара рану и разара тијело.

10. Ударци пајсером (монџирач за зуме)

Ови ударци су смртоносни, а у случају да жртва преживи, остаје тешки инвалид и богаљ. Под овом справом свако тијело капитулира, а камо ли човјек. Мислим да је Ахмет Салкановић ону двојицу несрећника докрајчио управо пајсером.

11. Ударци разним предметима и стварима

Вјероватно због властитог умора мучитеља, а са циљем да нанесу што јачи и тежи бол, често су ударили предметима који се нађу при руци, као што су: цријеп, цигла, кутлача, тепсија, канта, кишобран, столица, летва, ланац, држалица...

12. Ударци са пијеском у врећи

Мучитељи у врећу наспу два до три килограма ситног пијеска па жртву ударају са њом по трупу, нарочито у предјелу бубрега. Не оставља трага на тијелу, а изнутра све труне.

13. Мучење стиружом

По неколико пута на дан, у просторијама у којима је било воде у висини ципела, одабраним несрећницима би везивали жицу за ухо и полни орган, а онда производили струју одређеног напона, која је растакала нерве

и грчила мишиће. Било је и групног излагања струјним ударима. Одабране би поређали у колону, натјерали би их да се држе за руке или уши, па би првом и последњем прикопчавали жице које су потом претварали у струјне проводнике, а логораши би саставили струјно коло. Да би коло било потпуно, морали су уз то играти и народно коло „Моравац“.

14. Мучење наелектрисаним шейихом

На патос би положили некакав тепих или ћилим који би натопили водом. Онда натјерају логораше да полијежу, а да босе ноге подигну на столице. Ћилим прикључе на струју а по табанима ударају палицама. Струја им дрмуса тијело а ноге постају ван контроле. Послије те сеансе јадници не би могли дуго времена стати на своје ноге које су пуне пликова и оштећених зглобова.

15. Разна вјешања

Имају сазнања о више врста вјешања, а најчешће је било вјешање о неки клин, штангу или цијев од водовода и парног гријања. Уз то су затвореници још и тучени на све могуће начине. Некога би вјешали и наглавачке по неколико сати, па жртва пада у дубоку несвјестицу. Било је вјешања и за полне органе, а жене су вјешали за косу. Један од тежих облика вјешања је метод Ахмета Салкановића и његове братије, а то је вјешање за усправљену даску. Након тога жртву гађају ножевима уз такмичење ко ће погодити ближе везаног тијела. Наводно, такмичење је било и ко ће из пиштоља ближе погодити. Несретника би дуго држали на врелом љетном дану, а тек увече би ту даску гурали да падне скупа са везаном жртвом, тако да је овај падао лицем према земљи и том приликом ломио зубе, вилице и све остало.

16. Баџине по длановима

Као што су некада, за непослушност, родитељи шибали дјецу по длановима и учитељи ђаке, тако су мучитељи ударали палицама логораше по длановима. Замахујући из све снаге, обично су давали по десет или двадесет у једну и толико у другу руку. За гутљај воде су ударали по

двадесет батина. На руци су нервни завршеци, па су овом приликом и болни почеци. Дуго времена би одмахивали рукама, гурили их под пазухо, а када би их објесили према земљи - настајао би двоструки бол.

17. Онеспособљавање шаке

Питају жртву да ли је дешњак или љевак, па онда нареду да ту руку стави на сто. По њој ударају кундаком од пушке или палицом, гњече петом чизме... Све са циљем наношења тјелесне боли и трајног онеспособљавања за војне обавезе и да не може пуцати, ако логораш остане жив и буде размијењен.

18. Онеспособљавање осталих органа

Сталном и селективном тучом су имали за циљ да човјека онеспособе и да му умање здравствене и физичке способности кроз онеспособљавање органа: рука, нога, бубрега, очи и уши. Опет са циљем да таква особа више ничему не вриједи.

19. Вађење зуба

Ако би се неко од логораша пожалио да га боли зуб, одмах би га извели из ћелије и вадили би му зуб обичним клијештима из механичарског алата. Често то и не би био онај зуб на који се логораш жалио, него неки други до њега који су они одабрали. Несрећнике би хватале тешке муке и инфекције. Када се за то сазнало, више нико није говорио да га боли зуб. Без зуба се остајало и на друге начине: од удараца шаком, летвом, држалицом, тупим дијелом ножа...

20. Мучење глађу

Нема логораша који није гладово данима, јер ако не зна шта је глад - то и није логораш. Најео се само онај коме су дали пуну порцију хране у коју су усули пола килограма соли и натјерали га да све поједе. Уз велике тортуре и сталне туче није се могло јести ни када је дијељена. Ако има чорбасте хране, онда нема довољан број кашика. Што би нормалан дневни оброк био, толико би имали за цијелу седмицу. Нисам дотле знао да се један хљеб може

изрезати на онолико парчића, нити сам икада прије и касније видио тању шниту. А некада за седам дана и не бисмо никако имали хране због неких њихових властитих мјера кажњавања у облику санкција, ембарга и других политичких мјера. Сувишно је коментарисати о квалитету и квантитету те хране.

21. Мучење уз оброке

Приликом подјеле хране, кувар свакога по усудој кулагачи у порцију удара истом по глави, врату или плећима. Док једемо у чучећем положају, усташа шета између нас и повремено удара палицом или електричним каблом, час једног, час другог невољника. Наједном наређује да прекидамо са јелом и да вратимо порције на своје мјесто, ударајући оне што користе прилику да још који залогај успут уграбе.

22. Мучење храном и водом

Одаберу некога од логораша па му наредe да поједе пуну порцију пресољене хране. Овај мора појести све, јер ако то не учини - слиједе батине. Онда му пруже пластичну флашу од 1,5 литара воде да попије наискап. Ово је теже него бити без хране данима.

23. Исхрана шампоном

ХОС-овци су једнога заробљеног мајора три дана хранили шампоном у кесицама. Даља судбина и последице нису познате.

24. Исцаша шраве

По врелом љетном дану натјерају невољника да обуче зимско одијело, шињел и шљем на главу. Завежу га конопцем око врата као краву и натјерају га да хода четвороношке и да пасе траву. Да усташи не би било вруће, склони се у хладовину, а овога јадника припне на сред ливаде и наређује да и даље пасе.

25. Засињање соли у уста

Логорашу силом или по наредби отворе уста и у њих убаце шаку соли, коју мора одмах сву прогутати. Након

тога дуго му не би давали воде, а у устима настане горчина, отворе се живе ране и процури крв. Уста постану као вулканско гротло.

26. Засићање њијеском

Иста метода као са соли, само што је теже прогутати и не изазива крварење и бол у грлу, али зато стомак отврдне и грчи се а приликом избацивања настају страшне мучке, напрезање и бол.

27. Мучење жеђу

Дешавало се да нам по неколико дана нису давали да пијемо воду, нису омогућавали снадбијевање, а и када би је било, следовала нас је једна флаша на десет логораша. Воду смо често „плаћали“ палицама по глави, по длановима, леђима... Жеђ је велика невоља, много тежа од глади.

28. Мучење нехиџијеном

Може се назвати методом мучења, јер се нису трудили да обезбиједe нормалније услове, а могли су. Хтјели су да живимо као стока и тако су нас и третирали. Нема умивања, камо ли купања, нема бријања, нема чишћења нока. Послије обављене нужде би гаће навлачили без брисања, мучили су нас дуги нокти, дуга брада, дуга коса... Порције за јело би ријетко када биле опране, јели смо иза оних што крваре, слузе и угнојених рана и уста. Ране су се црвиле и саме зацјеливале. Освајао нас је свраб, шуга, натекла и упаљена кожа, епидемијски проливи и инфекција рана. Велику и малу нужду смо вршили у канту која је стајала у ћошку поред нас. Јастук нам је био смрдљива ципела, а душек дрвени под. На овакве услове би интервенисало и удружење за заштиту животиња.

29. Гушење гасом

Нашприцају у ћелију кроз шпијунку гас на бази надражљивца, кијавца или сузавца, који изазива невјероватне потешкоће. У ионако загушљивој просторији без кисика долази до гушења, кашља, роптања и борбе за живот.

30. *Купање ватрогасним шмрком*

У рано прољеће, док је још било хладно, Купрешане су купали из цистерне за воду тако што су их постројили и упаливши мотор набили притисак у ватрогасно цријево. Усмјерили би у постројене логораше, а они би од великог притиска падали по земљи. Без брисања, посушивања и пресвлачења, враћали су се у хелије гдје су се смрзавали.

31. *Чишћење клозета*

Када би се запушила клозетска шоља, одабрали би некога логораша да је очисти. Натјерали би га да заврне рукав и да до лакта набије руку у шољу. Послије одпушавања није било прања руку, него су га натјерали да лиже руку онолико колико је могао дохватити устима. Остатак је несрећник послије сушења једноставно стрљао и тако се очистио. Такође су логораше нагонили да једу људски измет који су доносили на дрвеним летвицама.

32. *Забрана коришћења клозета*

По неколико дана нису дозвољавали да користимо клозет, па смо нужду вршили у просторији у којој боравимо, а некада ни то. Нисмо смјели мокрити ни у просторији ни у гаће па се мокраћа морала пити. Било је логораша који су сопствену мокраћу по неколико дана циркулирали, а као додатак било је и њихове мокраће коју су избацивали у наш јутарњи чај.

33. *Мучење условима смјештаја*

Заробљенике су држали у разним безусловним објектима и просторијама без икаквих услова за опстанак, камо ли приближних услова за живот. Држали су нас у напуштеним кућама, хангарима, силосима за жито, спортским дворанама, тунелима, баракама, водоводним цијевима, шупама и сушницама. У тим нехигијенским и безусловним објектима није било воде, струје, кревета, душека, ћебета, столице – ничега.

34. *Мучење несјавањем*

По неколико ноћи логорашима нису дали ока сколопити, нити су имали на чему спавати све и да су хтјели.

У томе су их спречавали различитим облицима малтретирања као што су: туче, стајање на ногама, пјевање усташких пјесама, извођење склекова, имитирање гласања животиња и слично, све са циљем да спријече одмарање и да заробљене што више исцрпе, сломију и сатру до краја.

35. Мучења дугоштрајним приливарењем

Било је случајева да логораши данима не могу ни устати ни испружити се због скученог простора. Нису дозвољавали шетње нити излазак из ћелије. Такав боравак у ћелији тешко је погађао заробљенике и вријеме се удвостручавало, јер су услови неподношљиви. Кољена су обајатила, тијело се укочило, вријеме стало, а паклу се не назире крај.

36. Мучење временским неприликама

За све су им били криви логораши, па и за временске неприлике. На њима су искаљивали и када је суша и када киша пада. Изгонили би их напоље у двориште, скидали до појаса и нагонили да четвероношке клекну под настрешницу, да им са окапнице кишница лупа по леђима, истовремено их ударајући тврдим предметима по тијелу.

37. Физичко вјежбање

Логораше су изводили у двориште гдје су их распоређивали као када војска кондицира и нагонили да раде тешке физичке вјежбе, нарочито да непрестално и сатима раде склекове. За лоше урађене склекове, или неуспјешно извођење вјежби, кажњавали су ударцима полицијске палице или комадом електричног кабла. Склекови би били настављени и по повратку у ћелије и тако су нас излуђивали. Исцрпљени и испребијани нисмо могли ни на ногама стајати, а стражари стално тјерају да их радимо како не би имали минуто слободног времена.

38. Трчање у кругу

Одабирали су по петорицу логораша да непрекидно трче око једног поквареног аутомобила који се налазио у средини логорског круга. Тркачи су исцрпљени и малксали падали по кругу, а они их уз ударце нагонили да

наставе даље, па када се увјере да су тотално изнемогли, онда их замјењују за друге, и тако редом на температури око 40 степени Целзијусове скале, све док им оваква забава не досади.

39. Скокови у „воду“

Постављали су сто па на њега столицу, и на тако припремљен подијум нагонили логораше да скачу наглаву као што се традиционално обављају скокови са Старог моста у Мостару. По паду на пијесак туцаник жртва је морала наставити даље да „плива“ и да „рони“ док ови не кажу да је доста и да скаче следећи.

40. Клечање на пијеску

Натјерају логораше да загрну панталоне до кољена и да клекну на пијесак туцаник, фракција 0-4 мм. По цијелу ноћ су морали ићи метар напријед, метар назад, све док им се кољена нису распала и указале кости.

41. Вожња у ручним колицима

У колицима са једним точком, која се користе у грађевинарству, један логораш је морао возати другог по кругу логора. Морао је трчати неколика круга, а онда га нагло искиповати. Након тога су се мијењали. Усташе су уживале у овом циркусу а оваквих малоумних дјечијих играрија је било на претек.

42. Вожња у аутомобилу

Затворе логораша у покварени аутомобил на вањској температури преко 40 степени, а у аутомобилу је дупла топлије, па несрећник мора „возити“ сатима имитирајући звук мотора и мотајући воланом десно - лијево. Мученици су после извјесног времена падали у кому дехидрирани, а мокри као да излазе из бунара.

43. Мучење физичким пословима

Логораше су третирали као бесплатну и обесправљену радну снагу па су их користили за обављање најтежих физичких послова, као што су: копање ровова и траншеа, прављење заклона, копање тунела, сјеча и цијепање дрва

за огрев, утовар и истовар камиона, рашчишћавање терена, а често су служили и као живи штит на првој борбеној линији.

44. Скуиљање оиушака

Одабрани логораш је морао ходати четвороношке логорским кругом и устима сакупљати бачене опушке од цигарета. Ако не би могао све потрпати у уста, морао их је гутати, јер је наредба била да се све мора почистити, а да ни један не узме руком.

45. Гушање заиљених циџаретиша

Логорашу усташа понуди и запали цигарету, па када се добро разгори након два - три повучена дима, натјера га да све поједе заједно са филтером и ватром.

46. Гашење циџаретиша по тијелу

Свакодневна метода, и мало је логораша који нису осјетили на себи ужарену цигарету. Гасили су цигарете по рукама, грудима, по лицу, држали упаљене на ноктима руку и ногу, женама су гасили на грудима. Ове опекотине доводе до лудила, а ране веома споро зарастају, јер је ткиво потпуно уништено. Ово иживљавање је било стално и од стране сваког обичног стражара пушача.

47. Сексуална малирејтирања

На плану сексуалног злостављања користили су низ различитих поступака. Тешко је сакупити све податке од хиљада злостављаних са сличним или различитим методама мучења, но углавном најчешће и највише је било силовање заробљене Српкиње и по педесет пута на дан на различите начине. Често су морале имитирати полни сношај са различитим предметима које су им они дали. Зликовци и манијаци су женама гурали у вагину много грубље и опасније ствари, које су за последицу имале смрт. Тако су несретној Драгици у вагину угурали змијолику рибу јегуљу, након чега је издахнула у великим мукама не путивши гласа, јер је након првог силовања тотално занијемила. Мушкарце су нагонили да то раде међусобно, па је било примјера да брат сексуално манипу-

лише брата, отац сина и обрнуто. Било је случајева када су логораша нагонили да силује логорашицу или њихову жену преступницу која се нашла у логору скупа са српским заробљеницима. Нагонили су људе да воде љубав са керушом. На том плану су се догађале невјероватне и нелогичне ствари.

48. Сисање прста

Натјерају логораше да један другоме гурну прст у чмар, па затим да тај прст полижу уз потврдну изјаву да је слатко као мед.

49. Сисање пениса

Како коме падне на памет, или да логораша „пуше“ међусобно, или се припреми да га њему неко „пуши“. Углавном, ова метода је падала на ум сваком малоумном кретену ради личне забаве, а и ради наношења душевне боли и понижења логораша. Код жена је ова метода била свакодневна по безброј пута и њихову патњу и понижења само оне знају.

50. Љубљење керуше

Тјерали су логораше да се увлаче у кућицу са керушом, да је љубе лижући јој језик, па да опонаша парење и да скупа са њом лаје изјављујући да су сложан брачни пар.

51. Обједовање са псом

Порцију са храном ставе на земљу испред дресираног пса вучијака, па натјерају логораша да клекне четвероношке и да једе скупа са псом. Уз то је морао режати и понашати се као звијер која отима храну.

52. Циркузантске забаве

За малтретирање су користили и различите циркуске вјештине и малољетничке забаве. Најчешће су логораша прислањали уза зид а на главу му стављали неки уочљив предмет који су гађали из пиштоља. Неке су везивали за даску и гађали ножевима између прстију и што ближе ти-

јелу. Било је и промашаја и повреда, а неријетко неки а заврше у ријеци, јами или јарузи.

53. Бријање и чујање браде

Ако би некога заробили са брадом, одмах би му је спаљивали упаљачем и бријали ножем. На крају би то несретник све морао појести. Такву судбину је имао Црногорац Ацић, који је неколико дана након размјене извршио самоубиство. Када логорашима порасте брада, усташе би их чупале и говориле да смо четници јер имамо браде. Бријали су браде насуво ножевима или жилетима, али то је најмањи бол који се може нанијети.

54. Застрашивање ножевима

На Балкану још влада закон ножа, па је и усташи он основно оружје. Исукивали су ножеве у свакој прилици, наносили их на уши, нос, под грло у стомак... уз пријетњу и псовку да ће кидати, резати, клати, распарати... Многи логораши су страдали од ножа гдје су у страшним мукама подлијегали остајући без дијелова тијела, без глава, избодени и унакажени, тако да се нису могли препознати ни пола сата након страдања.

55. Одабирање жртве

Унук Андрије Артуковића, као и многи други, уђе у ћелију и након извјесног посматрања одабере жртву којој саопштава да ће је када поново увече дође заклати. Ово је метода „смрти која траје“ и ови људи воле да жртва што дуже пати и да што више живи у страху и неизвесности.

56. Проналажење мина

Издвајали су групу логораша и распоређивали их у стројни поредак тако да иду преко земљишта на коме су сумњали да има постављених мина. Људи су као овце газили по високој трави без икаквих средстава за заштиту излажући своје животе ризику да нагазе на противпјешадијску мину.

57. Урезивање знакова

Многим заробљеницима су ножем на челу урезивали разне знакове, посебно ћирилична слова „С“. Загријавали су ножеве на ватри и прислањали их на прса, врат и руке, остављајући велике опекотине и ожиљке.

58. Забијање клинова под нокће

Ови поступци мучења жртве су познати још од Другог свјетског рата, па су примјењивани и у овоме. Примјер је С. Б. из Невесиња.

59. Кидање ушију

То им је била посланица. Многим логорашима су одсјекли ухо, а некима оба. Многи то не могу ни посвједочити јер су страдали у накнадној тортури. Одсјечене уши би држали у некој кутијици уваљане у со, са којима су се касније китили.

60. Кидање прстију

Логорашима су кидали прсте уз образложење да, ако остану живи, не могу пуцати из ватреног оружја. Лично сам видио на једном разбојнику одсјечен прст који је вишио на ланчићу као привјесак.

61. Вађење очију

Такође преузета метода из Другог свјетског рата. И у овом рату су по непријатељским кућама проналажене справе за вађење очи. Неки логораша су размијењени без иједнога ока, а многи су подлегли након дуготрајних тортура, а прије тога су остали без очију.

62. Кидање дојки

Након сексуалног иживљавања и оргијања, женама и дјевојкама су кидали дојке и шутирали их по земљи као лопте. Очит примјер је несретна Јагода Јанковић од Модриче која је страдала у Сарајеву, ул. Вараждинска бр. 4, гдје су је на крају полили бензином и запалили.

63. Вађење вишњалних орџана

Испитујући злочине над Србима, дошли смо до сазнања да су „Унпрофорци“ из Британије, Њемачке и Италије од убијених Срба у Казанима код Сарајева узимали виталне органе: очи, срца, бубреге, јетру... и односили са собом. А ту је побијено преко 3000 Срба. То је потврдио Омер Тенцо, командир снајперског одјељења које је обезбјеђивало мјесто злочина.

64. Операције

Вјероватно има још примјера о нарушавању докторске етике, а за примјер ћу навести логораша Сашу Столића, коме је хрватски доктор Зоран Храниловић оперисао слијепо цријево у ходнику на столицама без икакве анестезије и стручног прибора. Од инструмената је имао скалпер, маказе и конач са иглом. Младић је вриштао и његова дрека се чула надалеко, али је ипак остао жив.

65. Лажно стрџељање

Приликом испитивања заробљеника испољавали су незадовољство датим одговором, па су из разочарања позивали стражаре да испитаника воде на стрџељање. Одводили би га на скровита мјеста а не толико далеко, да остали чују пуцњаву. Везивали би очи неком крпом и тражили последње ријечи од жртве. Била је то метода застрашивања појединца као и осталих који су ту присутни. Увече би се тај опет појавио у својој ћелији.

66. Везивање за аутомобил

Једног или више заробљеника завежу за страницу камиона или аутомобила и вуку извјесно вријеме, без бриге шта ће им се догодити. Ако успију трчати за возилом и остану на ногама - остали су и у животу, и то је њихова срећа, а већина је остајала без живота.

67. Одсијецање глава

Нико не може лично потврдити да је доживио овакав злочин, али зато свједоче преживјели који су то гледали. Приликом једне размјене лешева у Херцеговини, од 160 ликвидираних Срба њих 130 је било без главе. Можда су

намјеравали негдје правити Ћеле Кулу као ону што су је Турци направили у Нишу.

68. Вјешање по дрвећу

Заробљене људе су разапињали између дрвећа вежући их бодљикавом жицом. Разапињани су као што је Исус разапет и уз то мучени на свиреп начин. Умирили су у страховитим мукама, што се могло установити и на каснијој идентификацији тијела.

69. Пуцање у ушробу

Ову методу су користили они „тежи“ крволоци што уживају да жртва полако умире и да се што дуже пати, а да он дуже ужива. Логорашу би испаливали маневарски метак у дебело цријево директно нанијевши цијев пушке на чмар невољника. Експлозија би цијепала унутрашње органе, настајале би опекотине и тровање од сагорјелих гасова. Жртва умире у стравичним мукама неколико сати касније.

70. Бацање у јаме

И ова метода ликвидације Срба је преузета из прошлих ратова, па су и овај пут живе и мртве заробљенике бацали у природне јаме, говорећи да смо их пред рат добро очистили да имају гдје поново бацати.

71. Силаживање заробљеника

Људи су највише страдали у првим сатима или данима по заробљавању. Да би се ослободили заробљеника, усташе га умотају у спужву, запале и закотрљају низа страну. Није риједак случај да жртву пале брениером, па је у тим мукама подлегао и један Јањић из Богодола код Мостара.

72. Погрешно лијечење

Када би се неко од логораша пријавио на љекарски преглед, доктор би му прописао погрешну терапију и дао би му неодговарајуће лијекове, па би овоме било још горе. Неки логорашаи су пили таблете за напон код трудница, па су имали муке док дејство не престане. Многи

доктори су јавно одбијали да лијече обољеле говорећи да не желе четнике лијечити.

Психичко малигрејтирање и злостављање

1. Изазивање стјраха и неизвјесности

Присутне су увијек и на сваком мјесту плашили пријетњама, псовкама и мучењима једних на очиглед других. Једно од карактеристичних застрашивања је и подјела суве хране у папиру на коме би писало: „Ово ти је последња вечера“.

2. Пропаганда и дезинформације

Логораше су обмањивали током читавог боравка у заробљеништву, па чак и на линији за размјену. Увеличавали су своја напредовања у рату и број страдалих српских бораца. Те измишљотине не само да су износили обични полицајци стражари, него чак и преко јавних средстава информисања. Пласирали су нам и лажна саопштења о броју погинулих чланова породице.

3. Пропагандне информације о српској биједи и несташници

Међу логорашима су ширили лажне информације како на српској страни влада немаштина, глад и болест. Причали су нам да због таквог стања размјењују заробљенике за врећу брашна, што уопште није тачно.

4. Предавања о неодговорности наших бораца

Причали су нам да наше војне старјешине стријељају и вјешају због најмање непослушности. Зато су нас убјеђивали да уопште не прелазимо на четничку страну.

5. Обмана о бијскама и борбеним сукобима

Тамо гдје је у борбеном сукобу погинуло пет српских бораца, они би увећавали на педесет, па чак и на стотину, па су тврдили да су у томе сукобу уништили цјелокупну српску технику и опрему.

6. Сихронизована обмана о Српском народу

Преносили су мишљења својих водећих политичара који су путем медија успјели да облате српски народ и код већине западних земаља. Редовно су нас обмањивали и замагљивали српску историју, културу и традицију.

7. Лажно фотодокументација

У логоре долазе домаћи и страни новинари и репортери, сликају нас онако биједне и јадне, па те фотографије објављују у својој штампи уз коментаре да су то њихови заробљеници који Срби држе у својим логорима.

8. Љубљење значака и усташких обиљежја

Усташе окићене својим симболима из фашистичког времена улијећу у ћелије и поред физичког злостављања нагоне логораше да љубе шаховницу, „У“ слово, њихову заставу и друга обиљежја.

9. Пјевање усташких пјесама

Логораша су морали пјевати њихове пјесме сатима и данима, у свако доба дана и ноћи. Неки читаоци имају коментар да и није страшно пјевати, јер то не боли као пребијање, међутим, овакво пјевање је препуно боли. Као прво, пјева се преко своје воље, затим пјевају се усташко - фашистичке пјесме, већини је неко умро или погинуо у том времену и није му до пјесме, а нарочито је болно вријећање достојанства и животних норми посматрајући злочиначка звјерства и убиства логорашких жртава.

10. Имитирање животињских гласова

У одређеним интервалима одређена група логораша морала је наизмјенично имитирати гласање разних животиња. На дати знак или наредбу логораша из једне ћелије морају мукати као говеда, из друге кукурицати као пијетлови, из треће мјаукати као мачке, из четврте ревати као магарци и тако редом, до последње ћелије, па онда поново и у недоглед.

11. Неспавање

Онемогућавање спавања спада у једну и у другу врсту мучења, јер се испреплиће са разним узнемиравањем и сваком методом физичког злостављања. Неспавање наноси веома штетне последице организму, посебно нервном систему. Па и када би били поштеђени физичког малтретирања, спавати се није могло на бетону, дрвету, земљи, без јастука, душека, или било чега што личи на човјекову постељу.

12. Одуговлачење са размјеном

Увијек су нам говорили да су наши криви што није успио договор за размјену, да су криви за одгађање размјене, да нас наши неће, па ни да чују за нас, и тако све сваљујући на нашу страну одуговлачећи размјену. Из само њима познатих разлога људи су провели у заробљеништву од неколико мјесеци до неколико година.

13. Забране

На све и у свако вријеме уводили су некакве забране служећи се политичким изразима: санкције, ембарго и слично, као што нам их је уводила међународна заједница, тако су они доносили забрану одласка у клозет, забрану дијељења хране и воде, шетања и свега што им је пало на памет.

14. Пријетња смрћу

Током читавог борава у заробљеништву нису преостајале пријетње о стријељању, клању, вјешању, бацању у јаме, а све пропраћене непримјерним псовкама. Пријетили су чак да нећемо остати у животу и ако се размијенимо, јер су нас нечим отровали након чега ћемо по извјесном времену након размјене поцркати.

15. Неинформисаност

Неинформисаност доводи до духовног убијања човјека. Поред свих злостављања којима смо били изложени и информација о њиховој успјешности, ништа нисмо знали о нашој страни, а они нас стално лажу, па то човјека доведе у сумњу да можда и јесте тако. Свим овим

до сада набројаним методама су логораши довођени до излуђивања и већина је изгубила контролу самовладања. Већина их након размјене није знала ни како се зове, која им је лијева а која десна рука. Они што су остали при себи могли су живјети као биљка, јер су имали само воду и храну. Једно извјесно вријеме се изгуби оријентација о времену и простору, па човјек не зна ни гдје се налази јер је доведен свезаних очију, а временом изгуби и редослед дана и датума. Никако и ни од кога нисмо могли сазнати да је формирана нова држава Југославија од Србије и Црне Горе, да се ЈНА повукла са простора Босне и Херцеговине, да је формирана нова одбрамбена војска српског народа у Републици Српској, да су промијењене новчанице и да постоји српски динар у БиХ, да су се измијенили политички и војни кадрови, да се мијењају границе губитком и заузимањем одређених територија. Ниједан од ових података није био доступан нити су мучитељи о тим стварима икада некога информисали, па чак се ни Међународни комитет Црвеног Крста није потрудио на побољшању услова логораша.

ПОГОВОР

Овај текст сам написао у циљу свједочења и информисања јавности било којег народа и било које националне припадности. Иако сам преживио најжасније методе мучења, о последицама нисам писао. Оне су моја будућност, а ово што се десило нека буде прошлост и да се више никада не понови, ни мени ни било коме другоме.

Највише ме боли то што сам оптуживан за клања и убијања, а заробили су ме прије избијања тоталног рата, на редовном радном мјесту у Мостару, и регистровали као ратног злочинца под редним бројем 9. Криво ми је што Хрватска никада није оптужена за умијешаност у ратне сукобе у бившој Југославији, нарочито у Босни и Херцеговини, јер је већина херцеговачких и црногорских заробљеника и мученика страдало и пропатило по хрватским логорима, нарочито у сплитској „Лори“, Задру, Керестинцу код Загреба, Осијеку... укупно у 222 логора. Њихове регуларне војне снаге су држале положаје око Требиња у Босни и Херцеговини у мом крају, а у Босни на још неколико мјеста.

Нека се јавност упозна шта се радило по логорима и тамницама и како се људи понашају једни према другима. Очито је на снази она филозофска: „Човјек је човјеку вук“.

Ово је само један дјелић свједочења из обиља материјала и изјава логораша, мада још нису сви проговорили, или нису имали прилику, а сваки логораш у себи носи по овакав један роман. А када једнога дана буду прикупљена свједочења преживјелих логораша, вјероватно ће пред очи свјетске јавности изаћи злочин најгоре врсте. Испливат ће сав гадлук и изопаченост мучитеља и обли-

ци мучења који могу пасти на памет само поремећеним људским умовима.

Не помишљам на реваншизам, нити желим појачати мржњу међу завађеним народима. Желим да ово буде лекција људскоме роду, да овакве екстреме треба казнити, без обзира којој страни припадају. Није битно у којем логору се налази човјек који је изгубио слободу, битно је да му треба омогућити подношљиве услове живота. На овакав начин се не стиче држава са јаким демократским уређењем, јер су обични стражари огледало водећих политичара, они су грубо и неписмено схватили циљеве својих лидера не знајући да се држава прави и образом.

Неким људима сам ипак захвалан и никада их нећу заборавити, као ни њихову племенитост и доброту. То ћу пренијети и на своја поколења, а добри су наведени и у овој књизи.

Ипак, злодјела су превагнула сваку доброту, она ће се памтити до гроба, без обзира на узречицу да „вријеме лијечи све“.

Направили су од нас моралне и физичке рујине, на нашу штету, а на своје задовољство. Таква дјела нису ни људска ни хришћанска и за њих неко мора одговарати. Правда, која споро долази, мора и у овом случају изаћи на свјетло дана и бити задовољена, у шта чврсто вјерујем.

САДРЖАЈ

Увод / 5
Са слободе у трагедију / 9
Засједа и киднаповање / 13
Прва станица - Лиштица (Широки бријег) / 16
Дувно - пакао Томиславграда / 22
Од Дувна до „Лоре“ / 28
Први ручак у логору „Лора“ / 46
Опроштајно малтретирање / 69
Из Сплита у Стипаниће / 72
У подруму напуштеног дома / 77
Пут у непознато / 87
Од наде до безнађа / 89
Посјета представника Међународног комитета Црвеног крста / 121
Братске сузе / 124
Кратка радост / 129
Листа горопадних мучитеља из састава полицијских снага / 132
Унук Андрије Артуковића / 140
Принудни радови / 146
Растанак са Фејзом / 149
Сустигле су нас нове муке / 152
Још једна пропала размјена / 159
На прагу слободе / 162
Слобода / 167
Синови у очевом крилу / 169
Методe мучења / 171
Поговор / 193